

פינוי המערות במתחם גולבנציץ בבית שמש

אודות פינוי המערות שנמצא בהם העצמות והשלכת עפר המערות שלא נמצא בהם עצמות במתחם גולבנציץ בבית שמש שנעשה ע"פ הוראתי. הנה ראיתי כל דברי החולקים על דברינו ואוסרים לפנות המערות ולדעתם חייבין לעשות כיפין, ולא ראיתי בכל דבריהם שום דברים של טעם לאסור הפינוי וריקון המערות עפ"י ההלכה, ובס"ד בדברינו כאן נבאר שאין כאן חשש שזהו קברי ישראל, ולא התרתי לפנות מחמת הפסד מרובה וכדו' רק לדעתי אפילו לכתחילה אין צריך לחשוש שזהו קברי ישראל. ומה שעושים אסיפות מחאה בארץ ובחו"ל וגדופין לכל מי שעושה עבודות בשטח המערות בלא בניית כיפין, הנה ויכוחים בהלכה מוכרעים בבית המדרש בראיות וסברות מש"ס ופוסקים וכדרך אבותינו ורבותינו דור דור, ולא ע"י מחאות וגידופין וכיו"ב שזהו רק מפני שיש עניות בתורה. ומה עוד שיש מהאוסרים שכדי לחזק איסורם פירסמו דברים שקריים לחלוטין הן מבחינת ההלכה והן מבחינת המציאות, ואמנם שקרא לא קאי, אבל כיון שחז"ל אמרו הסר ממך עקשות פה ולזות שפתיים, על כן בדברינו כאן בס"ד נברר לעין כל שאין כאן חשש שזהו קברי ישראל, והקולות יחדלון.

מהו יסוד ההוכחה להחזיק שזה בית הקברות

הנה בנד"ד השאלה היא שבמתחם הנ"ל יש הרבה "פירים" (בור עגול וצר) ובתחתית הפיר יש כניסה צרה למערה שהוא כעין חדר קטן אבל אין שם שום כוכין חפורים בכתליהם.

והנה בש"ס לא מצאנו להחזיק מקום שזהו בית הקברות אלא כאשר מצאו ג' מתים מושכבים כדרך ויש בין זל"ז מד' אמות עד שמונה, או כשמצא כוך בקיע ומערה, אבל כשמצא מערות לבד וכעובדא דנד"ד, איננו מחזיקים שזהו מערות קבורה וכמ"ש בחזו"א אהליות (סי' כ"ב ס"ק ט"ו)¹. ורק שהאוסרים טוענים "שבכל המקומות שנמצאו מערות שהם כצורת המערות שבשטח זה, כולם כשנבדקו נמצאו שזהו מערות קבורה" ולכן הסברא מחייבת שגם המערות שבשטח זה הם מערות קבורה.

ההוכחות שזהו קברי עכו"ם

אבל דע שנתברר לי שבכמה מקומות בארץ מצאו מערות כצורת המערות שבנד"ד שהיו בהם שלדי מתים מושכבים באופן שמוכח בבירור שזהו מתי עכו"ם², ולהיפך, לא ידוע לנו

¹ דבמתני' איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרך ויש בין זל"ז מד' אמות ועד ח' הרי"ז שכונת קברות, ובתוספתא מוסיף "אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה" ופסק כן הרמב"ם (פ"ט מטומאת מת), וכתב החזו"א דבדוקא נקיט התוספתא "כוך בקיע ומערה" אבל אילו היה מוצא ג' מערות לחוד אין צריך להחזיק דזהו בית הקברות, דאפשר דאינם מערות קבורה, ורק כשמצאו כוך אחד אז חיישינן שגם המערות היא מערות קבורה.

² באיזור ראשלי"צ מצאו מערות כאלה שהיו בהם מתים שמוטלים ראשו בין ברכיו, ומפוי' בגמ' נזיר סה. דכשנמצא מת ראשו בין ברכיו תלינן דהוא נכרי. וכן באיזור יריחו מצאו מערות כאלה שקבורים בהם מתים, ובחלק מאותם מערות היה מונח בהם מת יחידי שראשו בין ברכיו, וא"כ זהו ודאי עכו"ם כמפוי' בגמ' נזיר הנ"ל, ואפי' באותם מערות שלא היה בהם מתים שמוטלים ראשו בין ברכם רק היו מוטלים בהם הרבה שלדי מתים, מ"מ כיון שהיו המתים מונחים שם באופן כזה, שבצידי המערה היו מוטלים שלדים כל

שמצאו מערה מסוג זה שבתוכה מת מושכב כדרכו באופן שיש להסתפק שזהו מת ישראל (ואף אם נימא שמצאו מערה כזו אינו אלא לעתים נדירות ביותר), ואותם המערות שניכר לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד. וא"כ הרי הוכח לנו שעכו"ם קברו במערות מסוג זה, ומאידך גיסא על יהודים אין לנו שום הוכחה שקברו במערות מסוג זה, ולכן כל שאנו מוצאים מערת קבורה מסוג זה שאיננו יודעים מי קבור בה, מסברא יש לנו לתלות דהם מתי עכו"ם שזה כבר ידוע לנו שעכו"ם קברו במערות אלו, ולא לחשוש שמא זהו ישראל בשעה שעדיין לא ידוע שישראל היו קבורים במערות מסוג זה ואדרבה המערות שידוע לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד.

ויש לבאר יותר דמדין רובא דליתא קמן יש לנו להחזיק בנד"ד שהם מתי עכו"ם. והיינו דאיתא בגמ' חולין (יא.) דכשאנו מסופקים על איזה דבר (ואין הספק מחמת תערובת אלא שאין אנו יודעים מהו דבר זה) וכגון שאנו מסופקים על יבמה אם היא איילנית שפטורה מיבום, אזלינן בתר רובא דליכא קמן והיינו דאמרין דיבמה זו עשויה כדרך הרגילות וכיון שהרגילות הוא שנשים אינם איילניות מחזיקין ליבמה זו שאינה איילנית. וא"כ ה"נ בנד"ד כיון דבמערות שמסוג זה כשנמצא בהם שלדי מתים באופן שניתן להכיר היאך

אחד קצתו ע"ג השני והיו מושכבים מקומטים ומעוותים, ומול כניסת המערה היה מוטל מת שגופו מושכב ישר ורגליו מקופלות מעט (ובמערות מעטות היה המת שמול הכניסה מושכב כשגופו ורגליו מיושרות), [ולא היו המתים מפוררים כולם באותה מידה, רק לפי קירבתם לצידי המערה כך הם מפוררים, והיינו שהקרוב יותר לצידי המערה יותר מפורר ממי שיותר מרוחק מצידי המערה, ומזה מוכח שלא קברו בה בפעם אחת כל המתים, (דנימא שקברו בשעת חירום ומלחמה שלא היה פנאי בידם להניח המתים מיושר כדרך ישראל), אלא היתה מערת קבורה שכי"ה הדרך לקבור בה, שכל פעם כשהיה להם מת היו מטילים אותו למערה, ומתחילה היו מכניסים המת הראשון כנגד הפתח, ואח"כ כשמת להם עוד מת היו מזיזים המת הראשון לצד ומכניסים השני, ואח"כ כשמת להם עוד מת דחפו שני המתים הראשונים לצדדים והכניסו השלישי, וכן הלאה, וכשאחזו הראשונים להזיז לצדדים היו דוחפים אותם אחד ע"ג השני והשליש כשהם מקומטים ומעוותים, וכאשר הכניסו המת המאוחר ודחקו את עצמות המתים הקודמים להזיז לצדדין נתפוררו עצמותיהם של המתים הקודמים, ולכן השלד שקרוב יותר לצד הוא יותר מפורר מהשלד שמרוחק יותר ממנו, וכן הלאה]. ומכל זה מוכח שזהו קבורת עכו"ם, חדא, דברמב"ם פ"ט מהל' טומאת מת כתב מי שמצא מתים רבים בגומא אחת, מותר לפנותו, וביאר שם הכס"מ משום דתלינן דהם נכרים דישראל אין קבורים כמה מתים ביחד, וא"כ המערות שמוטלים בהם מתים רבים זה ע"ג זה על כרחך שהם מתי עכו"ם. ועוד, דכיון דאין המתים מושכבים מיושר רק מקומטים ומעוותים אחד ע"ג השני, זה מוכיח שהם מתי עכו"ם, דהא דרך כל תפוצות ישראל להשכיב המת מיושר, ומנ"ל לבדות שבעבר לא היו ישראל קבורים כן אלא על כרחך שזהו מתי עכו"ם. (ומה שבגמ' נקטו שמצא מת שראשו בין ברכיו או יושב זהו מת עכו"ם, היינו משום שבזמנם היו העכו"ם קבורים כך, ולכן היה שכיח שמוצאים מתי עכו"ם בצורה כזו, ונקטה הגמ' האופן ששכיח בזמנם, אבל איה"נ דה"ה אי מצאנו מתים מקומטים ג"כ יש לנו להחזיק דודאי שהם עכו"ם, כיון שמעולם לא ראינו ושמענו שדרך ישראל לקבור מת שלא מיושר), וממה דידעינן דהמתים שמושכבים שמוטלים מקומטים הם עכו"ם וכנ"ל, זהו הוכחה שג"כ המת שמול הכניסה שמושכב כשגופו מיושר הוא עכו"ם, דהא בודאי דלא קברו מתי ישראל באותה מערה שקבורים בה עכו"ם וכנגד הדין. [ועכ"פ הא כבר כתב החזו"א (יו"ד סי' רט ס"ק ט) דאם נמצא מת אחד שראשו בין ברכיו יש לתלות שכל הקבורים באותו שדה הם עכו"ם, וא"כ כיון שבאותו שטח נמצאו מערות שמושכב בהם מת יחידי שראשו בן ברכיו יש לתלות שגם הקבורים באותם מערות שיש בהם מתים רבים הם עכו"ם]. וכן באיזור יהוד מצאו מערות מסוג זה והיו בתוכם כמה מתים שראשו בין ברכיו. וכן במתחם הולילנד בירושלים היו הרבה מערות מסוג זה, שאוסרי החפירות בנד"ד הם בעצמם הסכימו שזהו קברי עכו"ם והורו לפנותם. (וכפי ששמעתי הרי שאותם הוכחות שמחמתם הסכימו האוסרים להחזיק המערות במתחם הולילנד שהם של עכו"ם, אותם הוכחות ממש יש ג"כ על המערות שבנד"ד, ותמיהני למה שמה התירו וכאן לוחמים בכל כוחם לאסור).

הושכב השלד היה ברור שהם עכו"ם, א"כ חזינן דעכו"ם היו רגילים לקבור בסוג מערות אלו, ולכן כל שאנו מסופקים על מערה מסוג זה אם קבורים בה ישראל או עכו"ם אמרינן שמערה זו נעשית לקבורת עכו"ם וכפי שהרגילות היתה לעשות מערות מסוג זה לקבורת עכו"ם.

(וכיון דדין רוב דבנד"ד זהו דין רובא דליתא קמן, לכן אזלינן בתר רובא גם בקבוע (וכמ"ש הגרעק"א מהדו"ת סי' ק"ג ס"ק י"א)³.

ועוד, שמצורת המערה גופא מוכח שלא שימש לקבורת ישראל, דהנה צורת המערות שבנד"ד שיש בור צר ("פיר") שבתחתיתו יש פתח למערה, וא"כ כשמכניסים מת למערה צריך להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה, וזהו בזיון למת, ולכן ודאי מסתבר שמערות אלו אינם קברי ישראל.

ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמיירי הגמ' בסוטה מד., דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו' במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשירדן לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכוונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכ"ל.

הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות י"ב ח) שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא קברו במערות אלו, דזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכו"ל. (ובכלל מהא דנקט מתני' דין חצר הקבר שהוא ד' טפחים, אין מכאן הוכחה שהיו נוהגים לעשות כן, וכעין מש"כ התוס' בכתו' ד: "כמה דברים אשכחן דלא שכיח ומיירי בהן הש"ס לדרוש ולקבל שכר").

³ ודברינו הם אפי' אם יתברר לנו מהמערות שבמתחם זה גופא שזהו מערות קבורה, (וכגון שנמצא במערות גולגולת או שדרה וכדו'), דמ"מ יש להתיר ולתלות שהם עכו"ם וכמשנ"ת. וכ"ש שכל עוד שלא פתחו המערות ומצאו שלדי מתים, בודאי י"ל דאם נימא שזהו מערות קבורה הרי"ז קבורת עכו"ם, דכיון שעדיין אין לנו ראיה ממקום זה גופא שזהו מערות קבורה, הרי כל היסוד לחשוש שזהו מערות קבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים מצאו מערות מסוג זה ופתחם ומצאו שזהו מערות קבורה, וא"כ כיון שבכל המקומות נתברר שזהו מערות לקבורת עכו"ם, א"כ על יסוד מה נחשוש שהמערות שבנד"ד הם קברי ישראל, והלא אם נקבל שאכן יש לדמות את המתחם בבית שמש למקומות אחרים שנמצאו מערות מסוג זה ששימשו לקבורה, א"כ יהא מותר מדין קברי עכו"ם, ואם לא נסמוך על הדימוי למקומות אחרים, א"כ כבר אין בסיס לטענתם שזהו מערות קבורה, ואיך אפשר לקבל את הדימוי לחצאין ולומר שהמתחם בבית שמש דומה לשאר מקומות ומ"מ לומר שהם קברי ישראל ודלא כשאר מקומות. ותמוה טובא מה שהאוסרים פירסמו שיש לחשוש שזהו מערות קבורה דישראל עוד קודם שנתברר משטח זה גופא שזהו מערות קבורה.

והנה הארכיאולוגים כבר הוכיחו ופרסמו מזמן דאותם מערות שצורתם כמערות שבנד"ד (שהכניסה למערה מתוך "פיר" וכו') זהו מערות מתקופה שקדמה בכמה מאות בשנים לביאת עם ישראל לארץ, והארכיאולוגים קבעו כן לפני זמן רב בשעה שעדיין לא היה נוגע לנו לבנות על שטח זה בבי"ש, ואין בזה שום חילוקי דעות בין הארכיאולוגים רק כולם תמימי דעה בענין זה בבירור ובמוחלט, (ואפי' פירסמו מזמן שבאיזור שבנד"ד ישנם מערות שצורתם כהנ"ל והם מתקופה שקדמה מאות בשנים לביאת היהודים לארץ, וגם עכשיו באו כמה מומחים מהארכיאולוגים לבדוק השטח וכולם אמרו בלא נדנד ספק שהמערות הם מתקופה שקדמה מאות בשנים לביאת היהודים). והרה"ג רבי זלמן קורן שליט"א שהוא יהודי חרדי ונאמן מעיד שבדק ובירר על סמך מה אומרים כן הארכיאולוגים, ונתברר לו שדברי הארכיאולוגים בענין זה אינו מבוסס על השערות תוהו והבל, רק יש סימנים והוכחות מבוססות לכך ודבריהם דברי טעם, (וקביעת הארכיאולוגים בדבר זה אין לזה שום זיק שייכות למה שישנם ארכיאולוגים שסבורים שהעולם קיים מאות אלפי שנים עפ"ל). וא"כ שפיר בכה"ג שאנו יודעים שיש הוכחות מבוססות לדברי הארכיאולוגים ואינם השערות בעלמא, ואין לנו לחושדם שקבעו כן משום שרוצים להכשילנו שנבנה על שטח זה או שאר איזה ריוח ממון, שהרי הארכיאולוגים העידו כן לפני זמן רב בשעה שעדיין לא היה מדובר כלל לבנות על שטח זה, ולא היה להם איזה רווח ממון בשעתו לקבוע כן, נוכל לסמוך עליהם לענין פיגוי מתים שאיסורו רק מדרבנן וכמו שנבאר⁴.

[ושמעתי בשם אחד מראשי האוסרים שאמר דהיו עושים מערות מסוג זה בימי השופטים, וכוונתו לומר דקביעת הארכיאולוגים שמערות אלו הם מתקופה שקדמה לכניסת היהודים אינה נכונה, אלא גם בתקופת השופטים היו עושים מערות מסוג זה. אבל מלבד שלא הביא שום איזה סמך לדבריו, הנה מלבד זה דע דגם לדבריו כיון דמודה דעכ"פ דלא עשו מערות מסוג זה לאחר תקופת השופטים, א"כ נמצא דספק דידן הוא אם קבור כאן אחד מישראלים שהיו בארץ בתקופת השופטים, או אחד מהכנענים שהיו בארץ גם בתקופת השופטים וגם מאות בשנים קודם שבאו היהודים לארץ, והנה מנין הכנענים שחיו בארץ בימי השופטים בצירוף מנין הכנענים שחיו בארץ כמה מאות בשנים קודם כניסת היהודים לארץ, מנינם מרובה יותר ממנין היהודים שחיו בארץ בימי השופטים בלבד, ונמצא דעל אותם אינשי שאנו מסופקים עליהם מי מהם קבור כאן, רובם הם נכרים, וא"כ הדרא דין

⁴ ומה שאנשי אתרא קדישא מרננים היאך אפשר להאמין באיזה דבר לארכיאולוגים, הנה דע דכל מה שטענו אנשי אתר"ק כל הזמן (עוד מתחילה כשעדיין לא נבדקו הפירים), שידוע ל"מומחים" שפירים מסוג זה מובילים למערות קבורה, זהו עפ"מ שאתר"ק הביאה למקום אחד מראשי הארכיאולוגים לראות הפירים, והוא גילה להם שפירים מסוג זה יש בעוד מקומות בארץ ושם נבדקו הפירים ומצאו שזהו מערות קבורה ולכן נראה שגם כאן זהו מערות קבורה. ועל סמך דברי הארכיאולוג פירסמו אנשי אתרא קדישא שידוע ל"מומחים" שזהו מערות קבורה, הרי שגם הם עצמם מסתמכים על הארכיאולוגים ורק שבפירסומיהם מעלימים שמם ומכנים להם בשם "מומחים".

⁵ ויש בנותן טעם להביא מה שהעיר ת"ח אחד שליט"א, שנודע לו שסמוך ממש למתחם שבנד"ד נחשף בעבר חורבותיו של ישוב, ומצאו שם חפצים וחרסים המצביעים בוודאות שישב זה הוא מתקופה שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ, ומעתה יש לתלות שהמערות קבורה שבמתחם הם קבריהם של תושבי הישוב הסמוך, שכאמור זהו ודאי ישוב של עכו"ם עכ"ד.

נד"ד כדין מוצא קבר במקום שרובו נכרים דאזלינן בתר רובא ואמרין דהוא נכרי ומותר לפנותו, וכמ"ש בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ט].

ומה עוד, שאותו המומחה שהאוסרים מסתמכים עליו ומחזיקים אותו שהוא המומחה ביותר לענינים אלו ושלחוהו מטעמם להיות נוכח בבדיקת המערות מטעם הבד"ץ (אלול תשע"ב), הוא בעצמו אמר במושב הבד"ץ (אחרי בדיקת המערות) "על פניו גם לי נראה שזה מגויים אבל כשראיתי איך הארכיאולוגים נלחמים ואינם נותנים לנו רשות להיות נוכח בפתיחת המערות נפל לי מקום לחשוש שהם סוברים שזה מתקופה מאוחרת של יהודים", וכל הרואה יראה שכל יסוד ראייתו לומר שהם יהודים תמוהה ביותר ודברי הבל הם.

די בהוכחות הנ"ל לסמוך לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי

והנה לענ"ד נראה לעיקר, דסגי בכל ההוכחות הנ"ל להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם ולהתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי, אבל חוששני להקל כ"כ, ולכן הוריתי לבדוק המערות ואם יש עצמות יפנום לקבורה יחד עם עפר המערה וכמו שנבאר להלן, ומעתה דעשינו פינוי, הנה פשוט דבהוכחות הנ"ל די בכך לסמוך לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי, דהא איסור פינוי מתים הוא רק מדרבנן וכמ"ש בב"י סי' שס"ד וכ"כ הגר"ד אופנהיימער זצ"ל בתשו' שנדפסה בסוף שו"ת חוות יאיר, וכ"כ בברכ"י (סי' שס"ג סק"ב), ובשו"ת ישיעות מלכו (סי' ע'). ועיין בפמ"ג סוף ה' תערובות (בכללי סמנים וטביעת עין) דמסיק דלענין איסור דרבנן יש לסמוך אפי' על סימן בינוני, היכא שאי"ז נגד רובא או חזקה, ומצדד עוד דאפשר דסומכין אפי' כשהו נגד רובא וחזקה, ועיי"ש עוד שמביא שדעת המ"מ דאפי' באיסור דאורייתא סומכין על סימן בינוני היכא דליכא רובא וחזקה. ובנד"ד ליכא רובא או חזקה דהם ישראל, דהא אין לנו חזקה מעיקרא דהם מתי ישראל, וגם רובא דישאל ליכא, דאף דרוב הקבורים בא"י הם ישראל (וכמו שהוכיח הגר"י אברמסקי זצ"ל בספרו עמ"ס זבחים בחלק השו"ת סי' ז'), מ"מ כאן שהספק הוא מי הם הקבורים באותם מערות כבנד"ד שצורתם שהכניסה אליהם מתוך פיר צר, ובזה אדרבה יש לנו רוב שמוכיח דהרגילות הוא שעכו"ם קברו במערות מסוג זה וכמשנ"ת לעיל.

ודע דאפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שגם בכל ההוכחות הנ"ל עדיין אי"ז מספיק להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם, אמנם הא מיהת שעכ"פ מהוכחות הנ"ל נעשה אצלינו דררא וידים מוכיחות לומר שהם מתי עכו"ם, וא"כ מותר לפנות, דלענין פינוי לא בעינן שיהא בודאי עכו"ם רק אפי' בדררא שהם עכו"ם ג"כ סגי לפנות, וכמ"ש הגר"ד אופנהיימער זצ"ל (שם) וז"ל "וזה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות", (ואיהו מיירי באופן שאנו מסתפקים עליו שהוא עכו"ם מחמת שיש קצת שינוי בצורה שקברוהו, וה"ה גם בנד"ד שאנו מסתפקים שהם מתי עכו"ם מחמת ההוכחות הנ"ל), ובפתחי תשובה סי' שס"ד סק"ז הביא דברי הגרד"א בלא שום חולק.

נִבְעֵלְמָא כְּשֶׁאֵנוּ מוֹצֵאִים מַעֲרֹת קְבוּרָה בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל וְאִין יוֹדְעִים מִי קְבוּרָה בָּהּ, אֲסוּר לִפְנוֹתָן, דְּמְדוּיָק מִלְשׁוֹן הַגֵּרָד"א שֶׁם דְּלֹא הִתִּיר לִפְנוֹת אֲלֵא כֹּאשֶׁר יֵשׁ יָדִים מוֹכִיחוֹת שֶׁהֵם עֹבִי"ם אֲבֵל לֹא הִתִּיר בִּסְתֵם סִפְקָא שֶׁאִין יוֹדְעִים מִי קְבוּרָה כֵּאֵן, (שְׂכֵתֵב שֶׁם בְּתוֹךְ הַדְּבָרִים "דְּכִיּוֹן שֶׁמִּצִּינוּ יָדִים מוֹכִיחוֹת וְרַגְלִים לְדַבֵּר דִּישׁ לּוֹמֵר שֶׁהוּא עֹבִי"ם אֲמַרִּין מִסְפִּיקָא לֹא מַחְזִיקִין בִּשְׂכֻנַּת קְבוּרָתָהּ"), וּבִפְרֵט שֶׁהִרִי בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל רֹבֵא דְרֹבֵא מִהַקְבֻרִים בָּהּ הֵם יִשְׂרָאֵל וְכַמִּי"ש הַגֵּר"י אֲבֵרְמַסְקִי זִצ"ל (שֶׁם). אֲבֵל בִּנְד"ד אִי"ז סִתֵּם סִפְקָא רַק יֵשׁ לָנוּ הוֹכָחוֹת שֶׁהֵם עֹבִי"ם וְכַנ"ל, אִף אִם נִימָא דִּאִי"ז מִסְפִּיק לְהוֹכִיחַ בּוֹדָאִי שֶׁהֵם עֹבִי"ם אֲבֵל עֲכ"פּ בּוֹדָאִי נַעֲשֶׂה דְרָרָא וְצַד מְבוֹסֵס מְאֹד לּוֹמֵר שֶׁהֵם עֹבִי"ם, וּבִכְה"ג שִׁישׁ יָדִים מוֹכִיחוֹת מוֹתֵר לִפְנוֹת.⁶

וְהַאֲסוּרִים עֲרֵעְרוּ עַל דְּבָרֵינוּ וְטַעְנוּ דֶּהֲחֻזוּ"א (י"ד ס"י ר"ט ס"ק ז') חוֹלֵק עַל הַגֵּרָד"א וְס"ל דְּבִא"י שְׂרֹבֵם יִשְׂרָאֵל קֶשֶׁה לְהַקֵּל לְהַחֲזִיק שֶׁהֵם עֹבִי"ם עַל סִמְךָ רִיעוּתָא וְרַק בְּחוּ"ל יֵשׁ לְהַקֵּל, וְלִכֵּן חַיִּיבִים בִּנְד"ד לַעֲשׂוֹת כִּיפִין. אֲמֵנָם לִפְמִשְׁנִית לַעֲלִיל דִּנְתַּבְרָר דֶּהֲרַגִּילוֹת הוּא דְעֹבִי"ם קְבוּרִים בְּמַעֲרֹת שֶׁמִּסּוּג הַמַּעֲרֹת שֶׁבִּנְד"ד, אִי"כ כְּשֶׁזֶהוּ דְרָרָא עַל הַמַּעֲרֹת שֶׁמִּסּוּג זֶה שֶׁהֵם עֹבִי"ם גַּם הַחֻזוּ"א מוֹדֵה דְמוֹתֵר לִפְנוֹתָם אִפִּי בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל, שֶׁאִין זֶה דְרָרָא נֶגֶד הָרֹב (שְׂרֹב אִינְשֵׁי בִּא"י הֵם יְהוּדִים), שֶׁאֲדַרְבָּה אֵית לָן רֹבֵא דְלִיתָא קָמֵן לְמִימַר שֶׁהַקְבֻרִים בְּמַעֲרֹת מִסּוּג זֶה הֵם עֹבִי"ם וְכַמִּשְׁנִית לַעֲלִיל, וְזֶה בְּרוּר. (וְהִינֵנוּ דֹאִף אִם לֹא נִתִּיר לִפְנוֹת מִטַּעַם דְּנִיזִיל בְּתֵר רֹבֵא דְלִיתָא קָמֵן וְהִינֵנוּ דֹאזִלִּין בְּתֵר הַרְגִּילוֹת וְנִימָא דְמַעֲרָה זֶה עֲשׂוּיָה כְּפִי הַרְגִּילוֹת שֶׁזֶהוּ לְקְבוּרָת עֹבִי"ם, מ"מ עֲדִיין מוֹתֵר לִפְנוֹת מִטַּעַם שִׁישׁ דְרָרָא שֶׁהוּא עֹבִי"ם וְזֶהוּ דְרָרָא שֶׁאִינוּ נֶגֶד הָרֹב, וְזֶה גַם הַחֻזוּ"א מִתִּיר לִפְנוֹת).⁷

וְמָה שֶׁמִּפְרָסְמִים שֶׁהִבְדִּיף דְעִיָּה"ק אֲסוּר לִפְנוֹת, הֵנָּה הַבְּדִיף בְּמַכְתֵּבם כְּתָבוּ לְהַדִּיא "שְׁקִרָאוּ לְמַשְׁגִּיחִים (שִׁפְיָקָחוּ בְּבִדִּיקַת הַמַּעֲרֹת (אֲלוּל תִּשְׁע"ב) וְאֲמָרוּ שֶׁבְּמִשְׁךָ עֲבוּדָתָם שֶׁם **לֹא נִתְבָּרַר לָהֶם** אִם הֵם קְבָרֵי יִשְׂרָאֵל אוֹ קְבָרֵי עֹבִי"ם **וּלְפִי דְבָרֵיהֶם** פְּשׁוּט וּבְרוּר שֶׁאֲסוּר לְחַפּוֹר בְּמִקּוֹם זֶה", הִרִי שֶׁבִּיאָרוּ לְהַדִּיא שֶׁטַעַמָּם לֹאֲסוּר הוּא מִשּׁוּם שֶׁהַמַּשְׁגִּיחִים לֹא יָדְעוּ לּוֹמֵר לָהֶם אִם הֵם יִשְׂרָאֵל אוֹ עֹבִי"ם, אֲבֵל אִם נִתְבָּרַר לָנוּ שֶׁהֵם קְבָרֵי עֹבִי"ם בְּכַה"ג לֹא

⁶ וְכִבֵּר נַעֲשֶׂה אֲצִלֵּנוּ דְרָרָא שֶׁהֵם עֹבִי"ם, אִפִּי רַק מִשּׁוּם קְבִיעַת הָאֲרִכֵּיאוֹלוֹגִים שֶׁהֵם מַעֲרֹת מִתְקוּפָה שֶׁקִּדְמָה לְכַנִּיסַת הַיְּהוּדִים לְאַרְץ, דְּכִיּוֹן שֶׁהָאֲרִכֵּיאוֹלוֹגִים קָבְעוּ כֵּן ע"ס סִימָנִים וְהוֹכָחוֹת מְבוֹסֵסוֹת, וְקָבְעוּ כֵּן כְּשֶׁלֹּא הָיָה לָהֶם נִגְיָעָה שֶׁל רִיוּחַ מִמּוֹן, אִזּוּ אִף אִם לֹא נִימָא בּוֹדָאוֹת שֶׁהֵאֱמַת כְּדִבְרֵיהֶם, אֲבֵל עֲכ"פּ זֶהוּ צַד מְבוֹסֵס מְאֹד שֶׁהֵאֱמַת כְּדִבְרֵיהֶם וְהֵם מִתִּי עֹבִי"ם, וְכ"ש שֶׁבְּצִירוֹף שֶׁאֵר הַהוֹכָחוֹת שֶׁהִבְאֵנוּ לַעֲלִיל בּוֹדָאִי יֵשׁ כֵּאֵן רִיעוּתָא גְדוֹלָה שֶׁהֵם מִתִּי עֹבִי"ם.

⁷ וְתַמְיָהּ עַל הַמַּעֲרָעִרִים דְּלוּ יְהִי שֶׁהֵאֱמַת כְּדִבְרֵיהֶם שֶׁאִם מוֹתֵר לִפְנוֹת בִּנְד"ד תִּלֵּא בְּפִלּוּגַת הַגֵּרָד"א וְהַחֻזוּ"א, מ"מ לְמָה פִּסְקוּ לְכָל צִיבּוֹר רֹכְשֵׁי הַדִּירוֹת שֶׁצִּירְכִין לְבִנוֹת הַדִּירוֹת ע"ג כִּיפִין וּבְרוּר שֶׁאֲסוּר לְהַקֵּל לִפְנוֹת, וְהִרִי כָּל מוֹרָה הוֹרָאָה יוֹדֵעַ שֶׁבְּכַה"ג שֶׁהַחֻזוּ"א אוֹסֵר וְיֵשׁ אַחֲרוֹנִים שֶׁמִּתִּירִין, אִזּוּ עֲכ"פּ בִּשְׁעַת הַדַּחֵק גְּדוֹל מוֹרִין לְסִמּוֹךְ עַל הָאֲחֲרוֹנִים שֶׁמִּתִּירִין, (וּבִפְרֵט דֶּהֲחֻזוּ"א גּוֹפֵא לֹא כְּתֵב שֶׁעַל סִמְךָ רִיעוּתָא "אֲסוּר" לִפְנוֹת וְרַק כְּתֵב "קֶשֶׁה לְהַקֵּל"), וּבִשְׁאֵלָה דִּידֵן הֲלֹא הַמִּתִּיר הוּא הַגֵּר"ד אוֹפֵנְהִימַעַר שֶׁהִיא אֶחָד מִגְּדוּלֵי הָדוֹר לִפְנֵי כַּמָּה מֵאוֹת שָׁנִים, וְגַם בְּפִת"ש הִבִּיא דְּבָרָיו לְהַלְכָּה, וְאִי"כ כִּיּוֹן שֶׁבִּנְיַת הַכִּיפִין נּוֹפֵל עַל כְּתָפֵי הָרוֹכְשִׁים (שְׂרֹבֵם חַיִּים בְּדוּחַק וּבִעוֹנִי) וְצִרִיךְ כָּל רֹכֵשׁ לְהוֹסִיף סָכּוּם גְּדוֹל כְּדִי לְבִנוֹת הַכִּיפִין בּוֹדָאִי הוּא שֶׁעַת הַדַּחֵק גְּדוֹל וְיֵשׁ לְהַקֵּל כַּהֲגֵרָד"א. וְכָל זֶה אִפִּי לוֹ נִימָא כְּדִבְרֵיהֶם, אֲבֵל כִּבֵּר בִּיאָרְנוּ דְּבִלֵּא"ה נִרְאָה בְּרוּר דְּגַם הַחֻזוּ"א מוֹדֵה דְּבִנְד"ד מוֹתֵר לִפְנוֹת, וְלִכֵּן אִפִּי אֵילּוּ לֹא הָיָה עֲלוֹת בְּנִיַת הַכִּיפִין נּוֹפֵל עַל צִיבּוֹר רֹכְשֵׁי הַדִּירוֹת וְאִין כֵּאֵן שֶׁעַת הַדַּחֵק כָּלל, ג"כ מוֹתֵר לִפְנוֹת וְאִין מִקּוֹם לְחַמֵּיר לְבִנוֹת ע"ג כִּיפִין.

אסרו הבד"ץ כלל, ובדברינו מבוי' דיש די הוכחות לברר שהם עכו"ם (וע"ע בדברינו להלן שבבדיקת המערות נתברר עוד הוכחות חותכות שהם מתי עכו"ם) ואפי' אם זהו רק בגדר רגלים לדבר ג"כ מותר לפנות וכמשנ"ת, וא"כ אין שום צורך להחמיר שלא לפנות וז"פ.

עוד סניפים להתיר הפינוי

ואף שכבר די בדברינו להתיר בפשיטות לפנות העצמות שנמצאו במערות מ"מ אני מוסיף עוד סניפים בעלמא לחזק ההיתר לפנות המערות וכדרך רבותינו האחרונים בתשובותיהם, אף שח"י ללמוד למקום אחר לסמוך על הסניפים אלו בלבד להתיר בנד"ד, מ"מ עכ"פ חזו לצרפס לסניף בעלמא להתיר בנד"ד. והוא דהנה דעת הרבה אחרונים (מהר"ם בנט ובעין יצחק ובפרי השדה) דאסור לפנות עצמות, אבל אא"ז הנודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט) דעתו דכל האיסור פינוי (שזהו משום דהפינוי קשה למת שמתייראים מיום הדין וכמבוי' בב"י סי' שס"ג) הוא דוקא אם בשר המת עדיין לא נתעכל, אבל לאחר עיכול שאין שם אלא עצמות אין הפינוי גורם חרדת הדין למת ומותר לפנותו, וכן בשו"ת כת"ס (יו"ד סי' קפ"ג) מסיק כדעת הנו"ב שאחר שנתעכל הבשר מותר לפנות העצמות ואין בזה לא משום חרדת הדין ולא ניוול למת עיי"ש. ולשיטתם בנד"ד מותר לפנות המערות שאין שם מתים שלא נתעכל בשרם.

[ויש לדון דאף לרוב האחרונים שאוסרים לפנות כשיש רק עצמות בלבד (דס"ל דגם בכה"ג הפינוי גורם חרדת הדין למת), אולי זהו רק בעצמות שיש בהן חשיבות והיינו עצמות שניכרת בהן צורת עצמות אדם, וכגון שדרה או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין (וכדאיתא במתני' בנזיר מט': דהנך חשיבי עצמות שניכר בהן צורת אדם ומטמא באוהל עיי"ש), שאז פינוי העצמות נחשב כטלטול גוף המת וגורם למת חרדת הדין, אבל אם אין אלו עצמות שניכר בהן צורת אדם אין לעצמות אלו חשיבות ואין פינוים נחשב כטלטול גוף המת, ולכו"ע מותר לפנותן. ולכן בנד"ד באותם מערות שלא ימצאו שדרה או גולגולת וכו' רק איזה חתיכי עצמות, לכו"ע מותר לפנותן (ודע דכאן אחרי שבדקו כל המערות שבשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם הנ"ל לא נמצא בשום מערה גולגולת או שדרה או רוב מנין או רוב בנין מלבד בשני מערות שנמצא בהם גולגולת, ובאותם שתי מערות הוברר בוודאות מתוך המערה גופא שזהו עכו"ם, (שאחת מהם היה מערה קטנה שא"א להשכיב בה מת כדרכו, והשני היה מושכב כשראשו בין ברכיו וכמו שנביא להלן)].

ועוד יעויין בשו"ת שרידי אש (יו"ד סי' ק') שמביא משו"ת תפארת צבי סי' נ"ט דס"ל דליכא איסור פינוי לאחר י"ב חודש, כיון דהא דהפינוי גורם חרדת הדין ילפינן משמואל שאמר למה הרגזתני, ושם הוה בתוך י"ב חודש דנשמת המת עולה ויורדת (וכמבוי' בשבת קנ"ב), אבל לאחר י"ב חודש דנשמת המת עולה ואינה יורדת ממילא ליכא חרדת הדין ומותר לפנותו, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שני"ד מביא שיש צד לומר כן), ולשיטתו מותר בנד"ד לפנות המערות.

ודע דמה דלא דנתי כאן להתיר מטעם דבשו"ת הגרעק"א (קמא מ"ה) פסק כמש"כ הגר"ד אפנהימער דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, (ואפילו לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז), ואיזה חכם בדורינו יפה כוחו לחלוק על הגרעק"א. משום דדברינו כאן הוא להתיר לכתחילה לפנות ואפי' אילו בבניית הכיפין לא היה נגרם הפסד ממון לרבים, ולזה ל"ש לצרף מש"כ הגרעק"א שכל יסוד התירו משום שיש היזק לרבים אם לא יפנום.

השלכת עפר המערות שלא נמצא בהם עצמות

והנה הוריתי שהעפר שרוקנו מהמערה וסיננוהו (שכאן סיננו העפר במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ בלבד) ולא נמצא בו שום עצם, יכולים להשליך העפר יחד עם שאר החול והעפר שחפרו (שמסיעים אותו משם להשליכם ע"פ חוצות באיזה מקום שומם). וע"ז פקפקו האוסרים וטענו דאף שלא נמצא בכל עפר המערה שום עצם, מ"מ עדיין יש להחזיק שקברו שם מת ורק שכל עצמות המת כבר נרקבו ונימוחו ונתפוררו לאבק, וטוענים שלא רק עצמות המת אסור לפנות אלא גם אחר שנקבו העצמות ונימוחו ג"כ אסור לפנות. והביאו ראיה לדבריהם מדברי החזו"א (יו"ד סי' ר"ח סק"ו) שמסתפק אם יש איסור פינני גם לאחר שהמת נעשה כולו רקב כיון דאפשר דגם כשיש רקב בלבד חייב לקבורו. עכ"ד.⁸

אבל לדעתי נראה דכל עוד שלא מצאנו עצמות אין יסוד להחזיק שיש שם רקב מת, ואף אם נימא כדברי המומחים שזהו מערות קבורה, מ"מ ממה שלא מצאנו שום חתיכת עצם (ואפי' לא בגודל של חצי ס"מ בלבד) מוכיח שכנראה כבר פיננו משם המתים, (שבמערות אלו נקברו לפני אלפי שנה ובדורות שלאחריהם פיננו המערות להשתמש בהם לשאר צרכים) שרחוק הדבר שיתרקב המת כ"כ עד שלא ישאר ממנו אפי' חתיכת עצם בגודל חצי ס"מ,⁹ ויש לשער דכשפינו המערה להשתמש בה פיננוהו לגמרי אפי' מרקב שהיה בה.

וכיון שאין יסוד להחזיק שנשאר שם רקב, ובצירוף שאף אם נימא שלא כדברינו אלא שנשאר שם רקב, מ"מ כבר ביארנו לעיל דלעיקר דינא די בהוכחות שבידנו להחזיק שהם עכו"ם, וגם יש לצדד שאם יש רקב אינו חייב בקבורה, [שהחזו"א עצמו נשאר בספק

⁸ והאוסרים הביאו עוד ראיה לדבריהם, דהנה במתני' דאהלות פט"ז מ"ג איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרך הרי"ז שכונת קברות (בית הקברות) ואסור לפנותו וצריך לבדוק כי אמה מסביב אם אין שם עוד קבר, וקאמר עלה בתוספתא אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה, ובפירוש החסדי דוד על התוספתא מבאר דהא דקאמר התוספתא המוצא ג' כוכין או כוך בקיע ומערה היינו אפילו אם הם ריקנין, משום דחיישינן שנרקבו המתים ונימוחו. ומבוי' מהחסידי דוד, שגם אם המת נעשה כולו רקב עדיין הרי"ז קבר שאסור לפנותו עכ"ד. וכ"ז אינו מוכרח כלל, ד"ל דלפירו' החסדי דוד דימה התוספתא דין מוצא כוך בקיע ומערה לדין מוצא ג' מתים להחזיק המקום שזהו ביה"ק רק לענין שצריך לבדוק כי אמה מסביב אם אין שם מתים, אבל לא מיירי התוספתא לענין פינני, שבה חלוק מוצא כוך ובקיע ומערה ריקנין מדין מוצא ג' מתים, והיינו שג' מתים אסור לפנות אבל מערה ריקנית שאין בה אלא רקב מותר לפנות, (וכ"ה להדיא בלשון החסדי דוד שדימוי התוספתא הוא לענין בדיקת כי אמה וז"ל "ולא עוד אלא אפי' כוך אחד ובקוע וכו' אפי' ריקנים חיישינן שמא נמוחו המתים, והרי"ז עושה שכונת קברות וצריך לבדוק כדן המפורש במשנה).

⁹ וכן מוצאים היום הרבה מערות בגליל שיש בהם כוכים והם רקים לחלוטין, ומשערים שכפי הנראה בתקופת בית שני קברו במערות אלו, ובדורות שלאחריהם חיטטו במערות ורוקנום שסברו שאולי יש שם מטמוניות.

אם יש חיוב קבורה כשאין שם אלא רקב, ומלבד החזו"א לא מצאנו לעוד פוסקים דס"ל שיש חיוב קבורה כשנשאר רקב, ואדרבה הרב השואל בשו"ת נו"ב סי' פ"ט (ה"ה מהר"ם פישלס ראב"ד דק"ק פראג) כתב להדיא שאין רקב צריך קבורה עיי"ש הוכחתו¹⁰. בצירוף כל הנך יש להקל בפשיטות להתיר לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בהם עצמות ולא לחשוש כלל. [ואף שאפילו אם אין חיוב קבורה ברקב ומעיקר דינא אין איסור להשליכו, מ"מ אין ראוי לעשות כן שזהו בזיון למת ויש לזהר בכבודו של מת ולהעבירו לקבורה, מ"מ בנד"ד דלעיקר דינא יש להחזיק שנקברו כאן מתי עכו"ם וגם אין יסוד לחשוש שנשאר רקב, שפיר יש גם לצרף הא די"ל דמעיקר דינא אין איסור להשליך רקב]¹¹.

ואף שפשוט וברור הטעם שמותר לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בו עצמות וכמשנ"ת, מ"מ לרווחא דמילתא נוסף עוד, דבנד"ד אפי' אילו היה ברור שנשאר שם רקב עצמות המתים וגם נימא שאי"ז ודאי שהם מתי עכו"ם, מ"מ איכא ס"ס להתיר, ספק האחד שמא אין חיוב קבורה ברקב וכנ"ל, וספק השני דשמא הם מתי עכו"ם¹² *.

¹⁰ ומה שכתבו האוסרים דכל ביה"ק ישן הרי שהקבורים שם כבר כל עצמותיהם נהפכו לרקב, ומ"מ כמדוי דמעולם לא שמענו שבטל שם דין ביה"ק ומותר לפנותו, והביאו ראיה לדבריהם ממה שכתב בשו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ז (ד"ה לומר) שעצמות האדם נימוחים לאחר כמה מאות שנים עכת"ד. הנה החת"ס אח"כ בתשובתו חזר בו (בד"ה אמנם כד מעיינת שפיר) ומוכיח מעצמות שהחיה יחזקאל דעצמות אדם אינם נימוחים אפי' לאחר קרוב לאלף שנה, וכן היום מוצאים שלדים מתים במערות קבורה שמוחזקים מזמן בית שני (כאלפיים שנה), ולכן בכל הבתי קברות העתיקים שבחו"ל ודאי נשאר בהם עצמות ולכן נוהג בם כל דין ביה"ק ואסור לפנותם.

¹¹ וכן מה שחכ"א השיג עלי, ממה שאני כתבתי בתשובות והנהגות ח"ד (סי' רס"ו וסי' רס"ז) שאפי' אם פינו המת לגמרי ממערת קבורתו, מ"מ עדיין רוח המת קשור למקום והמקום קאי בקדושתו, ולכן השיג על דברינו שאפי' אם לא נשאר שם רקב המת מ"מ כיון שלדברינו נשאר רוח המת אי"כ אסור לחפור המערות עכת"ד. הנה דבריו אינם נכונים כלל, דאפי' אם אחר שפינו המת לגמרי עדיין רוח המת קשור למקום, מ"מ אין איסור מעיקר הדין לחפור המקום כשלא נשאר שם מגופו של מת דבר החייב קבורה, (ורק שאין ראוי לעשות כן כיון שנשאר שם רוח המת אבל אי"ז איסור גמור מעיקר הדין), ולכן בנד"ד שמעיקר דינא יש להחזיק שזהו קברי עכו"ם, אין לנו לחשוש להחמיר אלא למה שהוא איסור גמור מדינא.

¹² ויש להוסיף עוד, שכאן כשפתחו המערות שבשטח בנין שלם שבמתחם הני"ל, מצאו שכמעט בכל המערות (מלבד אחת) אין כלל ריווח אויר במערה, אלא כולה היתה מלאה לגמרי בעפר דחוס, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ אף אם נשאר רקב מת במערה, מ"מ כיון שאין הרקב ניכר אלא הרי הוא מעורב ובלול בעפר שנכנס מבחוץ, (ומבואר בש"ך יו"ד סי' ק"ט דעירוב קמח בקמח הרי"ז כעירוב לח בלח כיון שהקמח בלול בקמח אחר, וה"נ בנד"ד אם הרקב מעורב ובלול בעפר הרי"ז כעירוב לח בלח), י"ל דבכה"ג שהרקב בלול בעפר כעין עירוב דלח בלח, מתבטל הרקב בעפר ונעשה כמוהו והוא כאילו אין קיים מציאות הרקב ולכן מותר להשליך עפר המערה. (ועיין כע"ז בשו"ת הגרעק"א (קמא סי' מ"ה) שדן לענין עפר ביה"ק דאסור בהנאה שמעורב בסתם עפר דאמרין ביטול).

* אמר חתמ"ב (ד"ה לענין חלומים העתקתי כאן ממאמר שפירסם אחד מתלמידי חתמ"ח לסתור חזו"שין לרקב עצמות וז"ל:

ובגוף מה שתירצו אותם העוררין את מה שלא נמצאו עצמות מתים במתחם, ואמרו שהכל נרקב, הנה כל דבריהם לחוש לרקב הוא עפ"י דשו"ת חת"ס דסתם עצמות נרקבים לאחר זמן מלבד עצם קטן הנקרא לוז או נסכוי, אולם המעיין בשו"ת חת"ס (יו"ד סי' של"ז) יראה שהחת"ס חזר בו מזה וכמוש"כ החת"ס שם בד"ה אמנם, וז"ל "אמנם כד מעיינת שפיר הא ליתא", ומסקנת החת"ס שם דסתם איש ישראל יש להחזיקו שאין עצמותיו נרקבים, כי רק מי שיש בו קנאה עצמותיו נרקבים (זולת עצם הלוז שאינה נרקבת גם בו), אבל מי שאין בו קנאה אין עצמותיו נרקבים כלל, וכתב שם החת"ס דלכן סתם איש ישראל יש להחזיקו בחזקת כשרות שאין בו קנאה ואין עצמותיו נרקבים עיי"ש, וא"כ ודאי אין לנו

[נע"ע בדברינו להלן שאחר שבדקנו כל המעורות שבשטח של אגודת בנין שלם שבמתחם הנ"ל מצאו עצמות בכמה מעורות, ומזה נסתר טענת האוסרים שאחר זמן רב בודאי כל עצמות המת נימוחים לגמרי עיי"ש].

אבל באותם המעורות שנמצאו עצמות, בזה יש יסוד לחשוש שנשאר כאן מת קבור שלא פונה מכאן ושאר עצמותיו נהפכו לרקב, (וגם אין לצרף כאן הצד דרקב אינו חייב קבורה, דיעויין בחזו"א שם דמחלק דרקב אם נשאר רקב לבד אינו חייב קבורה, אבל אם נשאר גולגולת או שדרה, ומפנים אותו יש לפנות יחד עם הרקב), ולכן הוריתי שכל עפר המערה שנמצאו בה עצמות יפנו יחד עם העצמות לקוברם במקום אחר.

אם יש כאן איסור בניית הדירות מדין שבית הקברות חייבין לנהוג בו קדושה ואסור בהנאה

ומה שטען אחד מהאוסרים, דכיון דיש בקרקע זו ריבוי מעורות קבורה, מוכח שהיתה זו קרקע שהוקצתה לבית הקברות דרבים, ומבוי ברמב"ם פי"ד דאבילות שקרקע דביה"ק נאסר הקרקע בהנאה ואין אוכלין ושותין שם ואין עושים שם מלאכה, ולא נוהגין בהם קלות ראש. ובשלה"ג פ"ו דסנהדרין ביאר שכוונת הרמב"ם שלא רק מקום הקברים בלבד נאסר אלא גם כל קרקע שהוקצה לבית הקברות דרבים נאסר בהנאה, דדין ביה"ק דרבים

להמציא שמה שאין מוצאים עצמות זהו משום שמקום זה מלא רקב שזהו נגד חזקה סתם איש ישראל אין עצמותיו מרקיבים וכמ"ש החת"ס. ועל אחת כמה וכמה דאין לומר שכל עצמות הנקברים הקדמונים האלו נרקבו ולא נשאר מהם כמעט כלום כמה עצמות, דח"ו להעלות על הדעת דכולהו רשיעי הוו, (אא"כ נניח שזהו רקב של קברי עכו"ם, ואז בלא"ה יהא מותר לפנות). (ואף למש"כ בשו"ת מנח"א ח"א סי' ס"ז להשיג על דברי הח"ס וכתב דמה שאמרו דמי שאין בו קנאה אין עצמותיו נרקבים זהו מדריגה גדולה וזה רק במי שיש לו קדושה וחסידות מופלגה וזהו לבני עליה כאלו שהם מועטין שבמועטין. הנה לפי"ז הדרא ראית החת"ס מבני אפרים שעצמותיהם היו קיימות עד זמן יחזקאל הנביא, וכן מבור שמילא ישמעל בן נתניה בחללים שהיו עצמותיהם קיימות לאחר חורבן בית שני, וכן גולגלתו של ארוונה היבוסי שמצאה לאחר ה' מאות שנה שמכל זה מוכח שגם לסתם אדם שיש בו מידת הקנאה ג"כ אין עצמותיהם נרקבין לגמרי, שדוחק לומר שכולהו היו חסידים וקדושים מופלגין ומבני עליה המועטין).

ובאמת שאין צורך להאריך בזה בראיות כי מעשים בכל יום שמוצאים בהרבה מעורות קבורה עתיקים שלדי מתים וכידוע למתעסקים בעניינים אלו, והרבה מהם מתוארכים לדעת המומחים אף לזמן בית ראשון או קודם לזה. ולרווחא דמילתא נוסיף עוד שאם המקום הוא בית הקברות גדול, ודאי שנקברו שם גם קטנים ותינוקות שאין בהם קנאה ואינם נרקבים וכמ"ש בשו"ת הרב"ז (ח"א או"ח יו"ד סי' פ"ד) עיי"ש, ומ"ט לא מצאו לכל הפחות את עצמות הקטנים, וגם יש לתמוה לשיטתם להיכן נעלמו עכ"פ עצמות הלזז שאינם נרקבים, והיאך היו כמעט כל המעורות ריקניות לגמרי גם לאחר שסיננו את כל העפר שבמעורות במסננת של חצי ס"מ (וחלק מהמסננות היו אף בגודל של פחות מחצי ס"מ) ולא מצאו אפ' עצם קטנה.

ומה שהביאו עוד ראיה לדבריהם מהא דאיתא בירו' נזיר פ"ז ה"ב שמפרש שם קרא "והיו ימיו מאה ועשרים שנה" שזהו דאחר ק"כ שנה מפטירתו חוזר להיות מלא תרוד רקב עיי"ש, ופירשו דכוונת הירו' דלאחר ק"כ שנה כבר נרקבו לגמרי כל עצמות המת ונעשה מלא תרוד רקב עכ"ד. הנה עיי"ש בפירוש "שיירי קרבן" שמפרש שכוונת הירו' על הבשר ולא על העצמות. ע"כ העתקתי ממאמר חנ"ל.

כדין קדושת ביהכ"נ עיי"ש. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"א) כתב דלפי"ד השלה"ג יוצא דאפי' אם פינו משם המת בהיתר מ"מ עדיין נוהג בו קדושת ביה"ק, דבודאי לא גרע מהמקומות שלא נקברו שם מתים דאסור בהנאה, עיי"ש. וא"כ כיון דנתברר לנו דמתחם גולובנציץ בבי"ש שימש לבית הקברות דרבים, הרי אפי' אחר שפינו המתים משם נאסר כל הקרקע בהנאה אפי' במקום שאין שם מערות קבורה, ואסור לבנות שם בנינים, עכ"ל.

אמנם לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי א"כ ל"ש כאן דין איסור"נ מביה"ק, ואפי' נימא דלא כדברינו ונימא שזהו רק דיש כאן ריעותא ודררא שהם קברי עכו"ם, מ"מ כיון דאיסור הנאה דביה"ק דישאל שזהו כקדושת ביהכ"נ בודאי אינו אלא מדרבנן, [וכמ"ש להדיא הב"ח ר"ס שס"ח דאיסור"נ מקבר המת כשאנו קרקע עולם זהו איסור"נ דאורייתא, (שכל זה לא שייך בנד"ד, שכאן אין נהנין כלל מעפר שקבור בו המת, שאם נמצא עצמות מפנים העפר יחד עם העצמות לקבורה, ואם לא נמצא משליכין העפר), אבל דין איסור הנאה דקלות ראש בשטח ביה"ק זהו רק מדרבנן]. לכן כשיש ידים מוכיחות ורגלים לדבר שזהו ביה"ק דעכו"ם אמרינן ספק דרבנן לקולא, ומותר ליהנות. (ואף שהב"ח (שם) אסר בהנאה אפי' מספק קבר ולא התיר מטעם ספק דרבנן לקולא, הנה עיין בשו"ת אבני"ז סי' תע"ה סק"ג שנתקשה בדברי הב"ח ותירץ בג' אופנים, ולפי"מ שביאר בתירוץ האחרון י"ל דכל טעמו של הב"ח להחמיר בספק לא שייך אלא בספק השקול אם יש שם קבר, אבל בנד"ד שקרוב יותר דהם קברי עכו"ם, אף אם נימא שעדיין אי"ז וודאות, מ"מ בכה"ג גם הב"ח מודה דאמרינן כללא ספק דרבנן לקולא ואכמ"ל)¹³. וכל המחמיר לרבים מחשש איסור קלות ראש בביה"ק שהוא רק מדרבנן אינו אלא מן המתמיהין.

ודע עוד דלענ"ד נראה דאפי' ודאי ביה"ק דישאל, מ"מ אם נשתכח שיש כאן ביה"ק והחזיקוהו כסתם קרקע, ואח"כ חפרו ונתגלה לנו שיש שם ביה"ק, אין בו דין ביה"ק לענין לנהוג בו קדושה ולאסור לאכול ולשתות שם וכדו', שכיון שנשתכח שמו שזהו ביה"ק תו אי"ז בזיון למתים אם לא ינהגו בו קדושה ואיסור הנאה. (וכמו"כ שאם היום יחפרו באיזה מקום ויחשפו בקרקע שבעבר הקדום היה שם ביהכ"נ, אי"צ לנהוג שם כדין ביהכ"נ שחבר

¹³ הן נכון דהרמב"ם (פ"ח מהל' טומאת מת ה"ה) כתב דקבר הנמצא מותר לפנותו ומקומו אסור בהנאה, וביאר שם הכס"מ דברי הרמב"ם שאסור בהנאה בשני אופנים, ובאופן הראשון ביאר דמייירי שמצאו ג' מתים ומספק"ל דזהו ביה"ק, ומ"מ מקילין לענין פינוי כיון דפינוי המת מדרבנן, אבל מ"מ דיינינן ליה כביה"ק לענין שאין נוהגים בו קלות ראש וכו'. ובאופן השני ב"י הכס"מ דמייירי הרמב"ם בדין איסור"נ דקבר מקבר של בנין. ולתירו' הראשון של הכס"מ מבואר דאף דמקילין דאין זה ביה"ק לענין דמותר לפנות כיון דאיסור פינוי הוא מדרבנן, מ"מ מחמירין לנהוג בו קדושת ביה"ק, ומשמע דס"ל דדין איסור קלות ראש וכו' דנוהג בביה"ק הוא איסור דאורייתא ולכן מחמירין בו אפילו בספק ביה"ק.

אמנם מלבד דהכס"מ יחידאה הוא ולא מצאתי לו חבר, ובספרו בית יוסף גופא לא הביא תירוצו זה על הרמב"ם אלא מה שתי' באופן השני דמייירי בקבר בנין, הנה מלבד כל זה, מסתבר דאף לתירו' הראשון בכס"מ, אין כוונתו כמ"ש דמקילין לענין פינוי שהוא מדרבנן ומחמירין לענין קדושה דהוא מה"ת, דהא יסוד דין איסור קלות ראש דנוהג בביה"ק הוא משום כבודו של מת וכמבוי' בגמ' להדיא בגמ' מגילה כט., והיאך נימא דהחמירו משום כבוד המת לענין איסור קלות ראש יותר מאשר לענין פינוי, והרי הפינוי הוא יותר בזיון למת מאשר קלות ראש בביה"ק, ועל כרחך נראה דכוונת הכס"מ דמייירי דיש צורך לפנות המת אבל אי"צ לנהוג שם קלות ראש ולכן לענין פינוי שזהו צורך מותר לפנות, אבל לענין לנהוג שם קלות ראש כיון שאין בזה צורך יש להחמיר.

שאין נוהגין בו קלות ראש וכדו', שזהו דוקא כל עוד ששמו ביהכ"נ, אבל לאחר שנשתכח שיש כאן ביהכ"נ, פקע שמו דביהכ"נ וא"צ לנהוג בו קדושה, וכמדומה שכן נוהגים).

אם יש לאסור לבנות הבנינים מדין דקבר שפינהו אסור לבנות עליו בית העצים

ודע עוד דאין לערער דיש לאסור לבנות בשטח זה בניני מגורים כיון שכתב השו"ע (סי' שס"ד סק"ו) דקבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשנו בית התבן ולא בית העצים ולא בית אוצרות, [וכוונת השו"ע דאפי' דרק קבר של בנין נאסר בהנאה (וי"א שה"ה גם הקרקע שלקחו מן הקבר וחזרו ונתנו עליו) אבל קרקע עולם שקבור בו מת אינו אסור בהנאה, וכן יש אופנים דאפי' קבר של בנין מותר בהנאה, מ"מ אף בכה"ג דמותר בהנאה לא יעשהו עליו בית התבן וכו' שזהו בזיון למת, (עיין בפירו' נחלת יעקב על מס' שמחות פי"ג)]. וא"כ נימא דה"נ בנד"ד אף דל"ש לדין כאן דין איסור"נ מקבר דהא אין אנו משתמשים בעפר הקבר, מ"מ עדיין יש לאסור לבנות עליו בניני מגורים וכמו שאסור לבנות בית העצים.

אבל דע דכ"ז אינו, דודאי דאיסור בניית בית העצים ע"ג מקום קבר שפינהו ודאי שהוא רק מדרבנן, ולכן בנד"ד כשזהו ספק אם הוא קבר של ישראל אמרינן סד"ר לקולא ומותר לבנות עליו בית העצים, ומה עוד דבערוך השולחן (שם ס"ק י"ב) כתב דדוקא בית עצים אסור אבל לבנות בית לדור בו אי"ז בזיון ומותר, וא"כ בנד"ד דבונים בניני דירות ל"ש חשש זה כלל.

אם יש לחוש כאן לאיסור גזל דקרקע המת

ורב אחד מהאוסרים הביא לדברי הגאון רבי דוד קארלינער זצ"ל (בשו"ת שאילת דוד בקונטרס החידושים) שמחדש דאם פינו המת שלא כדין אזי מקום הקבר אסור בהנאה עכ"פ מדרבנן, דהא הקרקע שייכת למת שקנה הקרקע בדמים (או בתורת מת מצוה) ובמה יוכל זה לגזול קרקעו של המת, ועפ"י סיים שם "לכן נראה לי אשר בענין אשר נעשה בעירנו שפינה אחד עצמות מתים במקום דאתחזק ביה"ק דישראל בודאי, ובנה ע"ז בית, בודאי מחויב עפ"י הדין להסיר הבית וכו' כי זה גזל קרקע שקנה בדמים וכו' ואל יהיה זה קל בעיניך ומה גם בזמננו אשר עפ"י הרוב קונים קרקע לצורך קבורה בכסף מלא דודאי הוי גזל גמור ואין תקנה כ"א כמו שכתבתי", וטען אותו רב דה"נ בנד"ד יש לחוש דהמתים הקבורים כאן נקברו בקרקע שלהם, (שהדרך מאז ומקדם שקונים קרקע עבור המת וכמו שמצינו באאע"ה), וא"כ אפי' אחר שפינו המתים אין שום היתר לבנות בנינים על קרקע זו וכמ"ש השאלת דוד שהרי"ז גזל הקרקע שקנה המת בדמים. וכתב עוד דאפי' שבנד"ד אם לא יבנו הבנינים יוזקו הרבים שקנו שם דירה, מ"מ לא הותר איסור גזל כדי שלא יפסיד ממונו.

והנה לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי א"כ ודאי אין לחוש לאיסור גזל, (ועיי"ש בשאלת דוד דלא החליט שזהו איסור גזל מה"ת, ורק שכתב שיש איסור הנאה משום גזל עכ"פ מדרבנן, ואם נימא דאיסורו רק מדרבנן א"כ אפי' שזהו רק ספק עכו"ם יש להקל כדין ספק דרבנן לקולא).

אמנם דע דאפי' אם הוי נקטינן דהם קברי ישראל בודאי, מ"מ לענ"ד נראה לעיקר דאין לחוש לאיסור גזל דקרקע המת, דהנה בשאלת דוד שם בתחילת דבריו כתב להדיא שאם פינוהו גוים ונשתקע שם בעליו מן הקבר והיינו שכבר נמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או בגזילה ונתיאשו שוב להוציא מהם הקרקע אז מותר להשתמש במקום הקבר ותו ליכא כאן איסור גזל. (ורק אם ידוע עוד שם בעליו, והיינו שזה עתה פונה מהקבר שלא כדין אזי מקומו אסור בהנאה דהרי"ז גזל המת), (וכן איתא בתוס' בסוכה ל:.) דאפי' דליכא יאוש בקרקע מ"מ אם נשתקע שם בעליו אפי' אמרי בעלים דלא מייאש, נעשה כצווח על ספינתו שטבעה בים, ופקע קנינו). וא"כ נראה דה"נ בנד"ד שברבות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערת קבורה, הרי נשתקע שם בעליו שלא ידעו כלל שיש כאן מת שקנה המקום, ולכן פקע קנינו, ושוב יכול כ"א לזכות בה. [וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבניית בנינים או במקום שבנו כבר, פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין משום גזל קרקע המת (שהרי הקרקע קנוי למת מתהום ארעא עד אויר הרקיע), אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות, ועל כרחך כמ"ש דכיון שנשתקע שמו אין בזה איסור גזל].

ואם כי דבמק"א ב"י דיש לצדד דאף שנשתכח ולא נודע שבעומק הקרקע ישנה מערת קבורה, מ"מ א"י חשיב כנשתקע שם הבעלים דאדרבה היה עומד להיוודע שיש כאן מערת קבורה, דמיד כשהיו חופרים היו מוצאים שישנה מערת קבורה. מיהו יותר מסתבר שכיון שנשתכח שיש כאן מערת קבורה הרי"ז נשתקע שם הבעלים ופקע קנינו. ועכ"פ בנד"ד אפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שעדיין יש לחשוש שמא זהו מתי ישראל (ונימא דאפי' במקום ספק יש לחוש לאיסור גזל), מ"מ כיון שזהו רק חשש, נוכל להקל לסמוך לכתחילה על הסברה דהרי"ז נשתקע שם הבעלים ואין כאן איסור גזל.

אם פתרון האוסרים שדורשים לבנות כיפין מועיל לצאת מכל החששות שהם בעצמם

העלו

ודע דמה שאוסרי החפירות שדורשים לבנות כיפין, מפרסמים מספר סוד ישרים (לבעל הבן איש חי) ח"ד סי' ד' שכתב דאין לעבור במקום שנקברו שם נכרים, שלא יפגעו בו רוחות הרעות של נפשות הגוים הקבורים ויתאחזו בו, ולכן אף אם נימא דבנד"ד שזהו קברי נכרים שמותר לחפורם, מ"מ אם יחפרום עדיין זהו סכנה לדור שם וכו', ואין עיצה לזה אלא בבניית הבנינים ע"ג כיפין. הנה דע דאם האמת כדבריהם, א"כ לא הועילו כלום בבניית הכיפין, דפשוט דאם כדבריהם דיש רוחות רעות ששורות בביה"ק של נכרים ומזיק, לענין זה אין שום חילוק אם הבנין הוא ע"ג כיפין או ע"ג הקרקע, אלא כל עוד שהבנין ברשות ביה"ק ואינו ברשות אחרת יזיקו הרוחות רעות וז"פ. ואדרבה לענין זה עדיף לפנות המתים שאז אין שום סמך שעדיין נשאר רוחות רעות בביה"ק, (שבתשו' הבא"ח מיירי שעובר בביה"ק דנכרים שלא פינו משם המתים, וכתב שאפי' שנעשה כל גופו עפר גמור ולא נשאר ממנו מאומה, מ"מ עדיין נפש הרעה של הנכרי תשרה על קברו ויזיק לעובר שם, אבל באופן שפינו משם אפי' רקב המת וכבנד"ד, בכה"ג לא כתב הבא"ח דנשאר נפשו הרעה על

מקום הקבר), אבל אם לא יפנו ויבנו ע"ג כיפין בודאי דלא יועיל כלום לענין הרוחות רעות ששורות בביה"ק דנכרים.

וכן מה שעוררו האוסרים שזהו קרקע ביה"ק האסור בהנאה, (עיין בדברינו לעיל), תמהני דא"כ היאך הותר להם לבנות ע"ג כיפין, והרי פשוט וברור דעל ביה"ק דישראל אסור לבנות ע"ג כיפין, דזהו גופא קלות ראש והנאה מקרקע ביה"ק שמשמש בו להעמיד עליו הכיפין שתומכים הבנין וז"פ.

וכן מה שטענו שהקרקע קנויה למת וכשחופר המערות הרי"ז גזל המת, (עיין בדברינו לעיל), דע דאם האמת כדבריהם א"כ אסור אפי' לבנות ע"י כיפין, כיון שהשטח זה נקנה לנקבר שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע, ובודאי המת מקפיד שלא יבנו על פני קרקע קברו בנין מגורים. [וממש"כ בשו"ע סי' שס"ב ס"ד שמותר לקבור ב' ארונות מתים זה על זה, אם יש ביניהם עפר ו' טפחים, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע, דשפיר יש לומר דמיירי שאי"ז קרקע שקנוהו עבור אחד מהם, ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנוהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק. מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר, וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע מ"מ אין המת מקפיד שלא ישפכו עפר עליו ויקברו בו, שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר, ואמרינן דבכה"ג שמשמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד על כך אין ע"ז איסור גזל. אבל לבנות כבישים או בנייני מגורים בודאי זהו פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד על כך, ולכן אם נימא כטענת האוסרים דבנד"ד יש כאן איסור גזל כשמשמשים בקרקע קברו של מת, פשוט שג"כ אסור לבנות על קרקע הקבר בנינים ע"ג כיפין שגם ע"ג קרקע הקבר קנוי למת].

ודע עוד דעיקר דברי האוסרים שיש לחשוש שזהו מערות קבורה דישראל ולכן אסור לפנות המערות וצריך לעשות אוהל חוצץ על כל השטח ולבנות ע"ג הבנינים, הנה דע דאפי' אם האמת דזהו מערות קבורה דישראל מ"מ עדיין אי"ז ברור דעדיף לבנות ע"ג הכיפין מאשר לפנות המערות, דהנה יש חילוקי דעות בפוסקים מה לעשות בכה"ג שהנכרים רוצים לבנות מסילת הברזל ע"ג הקברים, ולא יחפרו בתוך הקברים ורק שמסילת הברזל תעבור ע"ג הקברים. שלדעת החזו"א (יו"ד סי' ר"ח) אסור לפנות המתים, אבל בשו"ת תירוש ויצהר כתב דיש לפנות המת, דניח"ל למת שיפנוהו ולא ינהגו בקברו בזיון, ומביא שכ"כ בשו"ת אבני צדק, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שני"ג מצדד כן, וכן בפת"ש סי' שסח סק"ד מביא משו"ת שיבת ציון שמצדד כן). והנך פוסקים מיירי כשמפנין המת לבית הקברות, מיהו יש לצדד דאף אם לא נפנה המת למקום שמוחזק בקדושת ביה"ק, אלא נחפור בור באיזה מקום ולשם נפנה עצמות המת ונכסה הבור, מ"מ ג"כ ניח"ל למת שיפנוהו מאשר

שיבנו בנין על קברו, ולפי"ז בנדי"ד יש לומר דניח"ל למתים שיפנו עצמותיהם ולא ינהגו בזיון בקברם לבנות עליו ע"י כיפין¹⁴.

ודע עוד דבלא"ה יש פקפוק בצורת עשיית כיפין הנהוג היום, דהנה דעת הנו"כ בשו"ע יו"ד סי' שע"א (דרישה וט"ז וש"ך בנה"כ ובחידושי הגרשוני) דאפי' בית שמת שלם בתוכו ופתוח טפח לחוץ כבר אין בו דין כקבר סתום ואין הטומאה בוקעת ועולה מעל לבית, וא"כ לדידהו סגי כשיש חלל טפח בין הכיפין לקרקע, אבל החזו"א (אהלות סי' י"ז סק"ו) חולק ולדידה בבית שהמת בתוכו בעינן שיהא פתח ד' טפחים ובלא"ה הרי"ז קבר סתום שטומאתו בוקעת ועולה עד לרקיע, וכ"כ המשנה אחרונה פ"ג דאהלות מ"ו שדעת הרמב"ם והתוס' דבית שמת בתוכו כל שאין בבית פתח בשיעור ד' טפחים, הוי הבית כולו כקבר סתום שמטמא כל סביביו ובוקע ועולה עד לרקיע, ולהנך שיטות בעינן שיהא חלל ד' טפחים בין הכיפין לקרקע. והנה היום מקילין לעשות כיפין על חלל טפח כיון שקשה מאוד להחמיר לעשות חלל ד' טפחים בין הכיפין לקרקע ואי"ז עיצה לכו"ע וכנ"ל. ועיין בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"ז) שמחדש דאם יעשו אוהל נפרד לחצוץ מעל הקבר, הרי"ז מועיל לכו"ע באוהל על חלל טפח, דאף שהטומאה בוקעת מהקבר לאוהל שע"ג (כיון שאין בקבר פתח ד' טפחים) אבל האוהל מועיל לחצוץ בפני הטומאה, שלא נאמר שיעור ד' טפחים אלא כאשר גג הקבר שהמת בתוכו חוצץ בפני הטומאה, ולא באוהל שעל הקבר, ולדבריו מה שנוהגין היום לעשות כיפין על חלל טפח מגג הקבר אין בזה שום חשש וכו"ע מודו דחוצץ מפני הטומאה. מיהו דבריו חידוש ואי"ז פשוט כל כך.

טענת האוסרים משום שלא יבואו הנכרים בחו"ל לחפור בתי הקברות

והנה דברינו עד כאן הוא לבסס שאין שום איסור מצד הדין בפינוי המערות שיש בהם עצמות וחפירת המערות הריקניות, ועכשיו נדון על מה שיש טוענים שאף אם מצד ההלכה מותר מ"מ למיגדר מילתא יש לאסור לפנות או לחפור המערות, כיון שע"ז הנכרים בחו"ל יבואו לחפור בתי הקברות שבארצותיהם ויטענו שגם אצלינו אנו חופרים קברים, ולכן אסור לפנות המערות רק חייבין לבנות הבנינים ע"ג כיפין. והביאו שכע"ז כתב בשו"ת חת"ס ח"ו סי' ל"ז. [ופירסמו שאני סותר עצמי ממה שכתבתי בתשובות והנהגות בח"ד (סי' רס"ז בסופו) דאף אם מדינא אין הציבור חייבין להוציא הוצאות כדי למנוע מלסלול כביש ע"ג ביה"ק כשאין חשש שיפגעו בעצמות, מ"מ בזמנינו שהנכרים בחו"ל רואים בבתי הקברות כבזבז של שטחי קרקע, ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתחו של אולם צריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר, ולכן חייבין למחות

¹⁴ ועכשיו ראיתי בספר פסקי הגר"ש סאלנט זצ"ל שמביא בהגהה שם מכתב ששלח הרב השואל להגר"ש זצ"ל אודות שהמלכות גזרה לעשות דרך הרבים ע"ג קברות של ישראל, ונסתפק השואל אם מותר לפנות כל הקברים או עדיף לא לפנותם ויעשו עליהם דרך הרבים, ואחד מהצדדים שצידד שם להתיר לפנות זהו משום שאין לך צער ובזיון יותר מהעברת דרך הרבים על הקברים, ועדיף להו למתים שיפנום לבית עלמין משומר (והביא שם עוד צדדים להתיר עיי"ש), והביא שם השואל שבק"ק בעלז הורה הגה"ק לפנות כל העצמות מהקבר לעשות דרך הרבים, וכן השיב לו הגר"ש סאלנט דטפי עדיף לפנות כל הקברים ולקבור העצמות באותו בית עלמין במקום אחר משומר. ואפשר דבאמת זה היה טעמם של הגה"ק מבעלז והגר"ש סאלנט זצ"ל דס"ל דעדיף למתים שיפנום מאשר שתעבור דרך הרבים על קברם.

ולהוציא הוצאות למנוע סלילת כביש ע"ג ביה"ק. וטענו שלפמשי"כ שם א"כ ה"נ בנד"ד אף אם מדינא מותר מ"מ כדי למנוע שלא יהא שום סדק לנכרים לתלות להתיר, צריך למנוע הפינוי וחייבין לבנות ע"ג כיפין].

וכל אלו הם דברי הבל, דכל בר דעת מבין שבודאי הנכרים לא ילמדו היתר לפנות בתי קברות מנד"ד, שבנד"ד אי"ז מקום שהוחזק כבית הקברות, ואין שם קברים עליהם, וכשפותחים המערות אין רואים כלל עצמות, ואינו אלא דשמא אחר סינון העפר המערה ימצאו איזה עצמות, ולכן בודאי הנכרים בחו"ל לא ילמדו מזה היתר להרוס בתי הקברות שבארצותיהם שזהו מקומות שהחזקנוהו כל הזמן לבית הקברות וכך הוא שמו, ובפתיחת הקברים רואים מיד שלדים או עצמות, ובודאי הנכרים יבינו שמה שהתרנו לחפור המערות בנד"ד זהו משום שלא החזיקו כלל שטח זה לבית הקברות ולא ניכר כלל שקבורים שם מתים, ולא ילמדו מכאן שאנו מקילין להרוס בית הקברות שמחזיקין אותו לביה"ק וניכר שקבור שם מתים. ולכן בעובדא שדנתי בספרי בח"ד דזהו דהנכרים רצו לסלול כביש על מקום שהוחזק לביה"ק, שפיר כתבתי דצריך למחות ולהוציא הוצאות למנוע מהם, דאם לא נמנע זאת מהם, יבואו הנכרים להרוס גם שאר בתי קברות, אבל בנד"ד שלא ילמדו הנכרים מכאן להרוס ביה"ק, מותר לפנות ולחפור וא"צ לחשוש כלל. (ובכלל הדגשתי בתשובתי שם דיש לדון כל מקרה לגופו, ואין להקיש ממקרה למקרה).

ואפי' אם נימא דעכ"פ יש כאן חשש רחוק שהנכרים בחו"ל ילמדו מנד"ד לחפור ביה"ק שבארצותיהם, מ"מ לא שמענו בעלמא שלמנוע חשש רחוק דתקלה חייב היחיד להוציא מכיסו סכום גדול, ולכן בנד"ד א"א לחייב שכ"א מהרוכשים צריך להוציא סכום גדול עבור בניית הכיפין, כדי למנוע חשש רחוק שילמדו מכאן הנכרים לפנות ביה"ק שבחו"ל.

ועוד, שיודעני בבירור שישנם כמה מקומות בארצנו הקדושה שהאוסרים בעצמם הסכימו לפנות על סמך ההוכחות שיש בידם שהם קברי נכרים, (כבמערב ראש"צ ובמתחם הוללינד), ולא חששו שילמדו מזה לפנות במקום אחר, ולמה דוקא כאן שיש ג"כ הוכחות שהם קברי נכרים חוששין שילמדו מכאן לפנות במקום אחר.

ותמהני טובא על גאון אחד שליט"א שאמר שכדי שלא יבואו הנכרים בחו"ל להרוס בתי קברות אסור לפנות ולחפור המערות וחייבין לבנות ע"ג כיפין, ודבריו נסתרים מיניה וביה, דאם האמת דאומות העולם ילמדו מכאן להרוס בתי קברות שבארצותיהם ח"ו, א"כ פשוט שלא הועילו כלום בתקנתו שדורש לבנות ע"ג כיפין, שבודאי אומות העולם אינם יודעים להבחין לחלק אם נעשה ע"ג כיפין או לא, ואם יראו שאנו מנצלים שטח ביה"ק לבנות עליו בנינים לצרכינו, יאמרו שגם הם רוצים לנצל שטח בתי הקברות שבארצותיהם לבנות בנינים לצרכם, ויחפרו ויהרסו בתי הקברות שבארצותיהם.

ויפה אמר גדול אחד זצ"ל שהתיר בשעתו לפנות מערות קבורה והיו שעשו ע"ז מחאות והפגנות וטעמם שאף מצד הלכה מותר לפנות אסור לעשות כן, שע"ז יבואו הנכרים בחו"ל לבנות ביה"ק דישראל, ואמר אותו גדול, שאילו לא יעשו שום הפגנות ומחאות לא היה

נודע זה כלל להנכרים בחו"ל שמפנים כאן מערות קבורה שמצאו בחפירות, ורק ע"י הרעש שמקימים בהפגנות ומחאות מתפרסם הדבר ונודע זאת לנכרים בחו"ל ולכן אין שום טעם להפגין ולמחות נגד הפינוי כדי שלא יביא מכשול בחו"ל.

טענת האוסרים משום חילול השם וכן שע"ז לא נוכל למנוע חטוטי שכבי במקומות

אחרים כאן בארץ הקודש

והנה רב אחד טען דאף אם מותר לפנות או לחפור מצד הדין, מ"מ זהו חילול השם נורא, שיאמרו החפשים שאנו מוחים עליהם כשהם חופרים קברים, וכשנוגע להפסד ממון שלנו אנו מקילין, וחייבין להפסיד כל ממונו שלא לחלל שמו ית'. ועוד טענו שאם נתיר לחפור בנד"ד אז יביא הדבר שאם ימצאו כאן בא"י בשאר מקומות מערות קבורה מזמן קדום יחפרו המערות, ולא יועיל כשנמחה בידם, שיטענו שלעצמינו אנו מתירין ורק להם אנו מוחים בהפגנות.

ואין לטענותיהם שום בסיס, דמעולם לא מחינו ודרשנו מהחפשים שיחמירו יותר מהדין, וכל מחאתנו עליהם זהו דוקא כשהורסים וחופרים קודם שנבדוק ונברר אם מותר ע"פ דין לעשות כן, וע"ז אנו מוחים למונעם, אבל בנד"ד שקודם בדקנו וביררנו שמותר עפ"י דין לפנות ולחפור אנו מתירין לעצמינו לנהוג כדין, שכמו כן גם אם החפשים ימצאו מערות שיש עליהם הוכחות שהם עכו"ם (וגם יהא זה באופן שאין חשש שהנכרים בחו"ל ילמדו מכך לפנות ביה"ק דישראל שבארצותיהם) נתיר להם לפנות ולחפור ולא נמחה בידם ובודאי החפשים יבינו שאין אנו מחמירים עליהם יותר משאנו דורשים עצמינו, שלא התרנו גם לעצמינו סתם להרוס ולחפור אלא אחר הוכחות שהם קברי עכו"ם, ואין כאן חשש שיצא מזה חילול ה' ח"ו. (מלבד אותם החפשים שאע"פ שיודעים ומבינים שהצדק עמנו מ"מ מלעזים עלינו, ולהם לא יועיל כלום, שבלא"ה ימצאו תמיד טענות כדי להלעז עלינו).

וכבר ביארתי לעיל דאפי' אם נימא שעדיין יש כאן חשש רחוק שאם נפנה כאן שוב לא נוכל למנוע חטוטי שכבי במקומות אחרים כאן, מ"מ אין לנו רשות להחמיר כדי למנוע חשש רחוק דחטוטי שכבי במקום אחר, כשע"ז פוגעין בחיותן של למעלה משמונה מאות משפחות ולגרום לרבים מהם שיצטרכו לחזור על הפתחים.

ומה עוד שפיקוח נציג אתר"ק מפנים ודאי קברי ישראל בודאי ממתחם נשר שברמלה, ואין חוששים כלל שע"ז שפינוי הקברים נעשה בפיקוחם, שוב לא יוכלו הם עצמם למנוע שלא יפנו כשימצאו מערות קבורה במקומות אחרים. (וכבר בא לביתי אחד מראשי הארכיאולוגים ושאלני למה בכל מקום שמוצאים מערות קבורה אנו אוסרים לפנות ודורשים לבנות אוהל חוצץ, ובמתחם נשר אנו מפנים שלדים של ודאי יהודים, ולצערי הרב לא היה בידי מה להשיבו).

מציאת מת שראשו בין ברכיו ועוד הוכחות שנתגלו בבדיקת המערות שבשטח של אגודת

בנין שלם שבמתחם גולובניץ

ועכשיו נבאר כיצד בדקנו השטחים ומה נתגלה בבדיקת המערות. הנה כשנשאלתי מה לעשות בשטח של אגודת "בנין שלם" שבמתחם גולובנציץ, מתחילה הוריתי שיבדקו עשרה מערות מתוך כל השטח (ולא יהיו אלו העשרה מערות סמוכות זל"ז אלא כל אחת מהם תהיה מרוחקת מהאחר באופן שאלו העשרה יהיו מפוזרין בכל השטח), ובדקו עשרה מערות כנ"ל, והיינו שרוקנו כל עפר המערה עד שהגיעו לסלע (ע"י כלי עבודה ידניים), וסיננו במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ, ולא נמצא שום עצם, (ולא עבדו בדחפור אלא במקומות שנחשפו ונבדקו שאין שם פירים).

וכיון שנתברר לנו שבאותם עשר מערות שמפוזרים בכל השטח אין קבורים בתוכם מתים (וכמו שבי' לעיל דכשלא מצאנו שום עצם (ואפי' לא בגודל חצי ס"מ), אין שום יסוד להחזיק שקבור כאן מת שעצמותיו נתפוררו ונימוחו ונעשו לאבק, אלא יש לתלות דאו שמעולם לא נקבר כאן או שנקבר ופונה כבר), מעיקר הדין די בזה להוכיח על כל שאר המערות שאין מתים קבורים בתוכם ומותר לחפור כל השטח בדחפור. אבל מ"מ הוריתי להחמיר שלא יחפרו המערות אלא ימשיכו לבדוק כל מערה ומערה שמא ימצאו בה עצמות ויפנום ואז יחפרו המערות, וכן עשו.

ובמשך הזמן נתגלו עוד ד' מערות שהיה בהם עצמות וכמפורט להלן, שהראשונה מתוך הארבעה היתה מערה גדולה ולא מצאו בה רק עצם בודד (ומצאו שם גם כדי חרס). ובשניה מתוך הארבעה היתה מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) ומצאו בה שברים של עצם בודד. ובשלישית היתה זו מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) והיתה מערה חתומה באבן, ושם נמצא חלק מגולגולת ועוד הרבה עצמות, וכשבא המומחה ("אנתרופולוג") אמר שניכר שהם עצמות של אדם מבוגר, וא"כ הרי במערה קטנה כזו לא יכלו להשכיב אדם מבוגר שגדול בקומה באופן שמושכב כדרכו, ועל כרחך מוכח שאי"ז מת ישראל שקבורים באופן מושכב כדרכו. ובמערה הרביעית נמצא מת שראשו בין ברכיו, שזה מוכיח בבירור שזה עכו"ם וכמבוי' בגמ' נזיר ס"ה (וגם היה שם כדי חרס). והנה כשגילו שלד המת היו נוכחים שם כמה מומחים וכולם הסכימו שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, וכשנחשף עוד חלקים מהשלד, הוכח בבירור גמור שא"א להסתפק כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. [ודע דאנשי האוסרים באו בחושך ליל של אותו היום שמצאו השלד המת ועשו צילום חלקי של השלד, וטעו לחשוב שעפ"י התמונה שבידם מוכח שזהו מת שמושכב כדרכו, אבל תחת ידי התמונה שזהו צילום מושלם של כל חלקי גוף המת שעדיין נשאר קיים ולא נרקב, ותמונה זו מוכיח בבירור כמאה עדים וא"א לטעות כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. (וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת שמושכב כדרכו, הראו להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום)].

ואחר שמצאו המת שהושכב כשראשו בין ברכיו הרי"ז הוכחה שכל הקבורים באותה שדה הם נכרים ומותר לפנותם וכמ"ש החזו"א (יו"ד סי' ר"ט סק"ז), הרי שמלבד שאר

ההוכחות שהבאינו לעיל דהם קברי עכו"ם נתוסף לנו גם הוכחה ברורה זו שמצאו מת שראשו בין ברכיו.

ומשם ואילך עד סיום בדיקת כל המערות בשטח הנ"ל נמצא עוד שני מערות קטנות שגודלם 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, שבאחת מהן נמצא שבריו של עצם בודד ובשניה מצאו שם כמה עצמות בודדים (וגם כדי חרס)¹⁵.

ונתברר שמתוך כל המערות שבשטח זה שזהו למעלה משישים מערות לא נמצא עצמות אלא בשישה מערות. ובאותם המערות שמצאו עצמות פינו העצמות יחד עם כל העפר שבמערה (שמא מעורב בתוכם רקב המת) **וקברום במקום אחר**, ובכל המערות שלא נמצא בם עצמות הוריתי שאפשר להשליך עפר המערה יחד עם שאר החול שחפרו (שמשליכים אותו ע"פ חוצות באיזה מקום שומם), וכבר ב"י לעיל הנימוקים לכך וא"צ לכפול כאן. **ויסכר פי דוברי שקר שהעיצו לשקר ברבים בארץ ובחו"ל שלוקחים העצמות וטוחנים אותם במגרסה שיהפכו לאבק ומשתמשים באבק לבניה, וזהו שקר גמור ולא היה ולא נברא, אלא כל העצמות שמצאו במערות הניחום בשקים ("בלות") יחד עם שאר העפר שבמערה והעבירום לקבורה במקום אחר.**

ודע, שאחר שבדקו כל המערות בשטח זה נתברר שרוב רובם המערות היו באורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, ובמערה כזו א"א להכניס בה מת גדול בשנים באופן שמושכב כדרכו, וא"כ אם מערות אלו שימשו לקבורה הרי"ז הוכחה ברורה ששימשו לקבורת עכו"ם שקוברים מת כשראשו בין ברכיו או מיושב וכדאיתא בגמ' נזיר סה, (ומה שטען לי אחד מהאוסרים דיש לחשוש דרוב המערות שימשו לקבורת ילדים שקטנים בקומה ואפשר לקוברם באופן שמושכב כדרכו גם במערות כאלו הנה כל בר דעת מבין שלחשוש כן אי"ז אלא דברי הבל וליצנות.

וכן העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שהבחין שבכל המערות שנמצאו בהם עצמות על קרקעית המערה (הן במערות שבשטח של בנין שלם ובין במערות בשטח של גבעת ירושלים), **תמיד** נמצאו העצמות סמוך לכתלי המערה ולא באמצעיתה, וזה מוכיח שלא היה זה מת ישראל שמשכיבים המת אפרקדן לאורך המערה שאז היו נמצאים עצמות גם באמצע המערה אלא זהו מת נכרי שדחפוהו לצדי המערה וקפלוהו והשכיבוהו כשהוא

¹⁵ ודע דמה שאחד מראשי האוסרים כתב ש"בקברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים" וכונתו דאם לא ימצאו שום כלים זהו מקצת הוכחה שאי"ז קברי נכרים, אבל דע דאין מכך אפי' סרך של ראיה, שבאותם המערות שלא נמצאו עצמות, י"ל דכשם שמה שלא מוצאים עצמות זהו משום שבדורות המאוחרים פינו העצמות, כמו כן נמי אין מוצאים כלים משום שבדורות המאוחרים כשפינו העצמות פינו ג"כ הכלים משם, (ומה עוד שבשנים מהמערות הרקניות כן נמצא פגיון), ובאותם המערות שהיו בהם עצמות, הרי בחלקם (שלשה מתוך ששה) היו ג"כ כדי חרס. [והארכיאולוגים שהיו שם קבעו שהכדים והפגיונות שנמצאו שם עשויים מחומר שלא היו משתמשים בו אלא בתקופה קדומה מאוד שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ (וכבר הבאנו לעיל עדותו של הרה"ג ר"ז קורן שהשיטה שלפיה קובעים הארכיאולוגים לאיזה תקופה משתייכים הכלים, בנויה על סימנים והוכחות מבוססות ואי"ז סתם השערות בעלמא)].

מקופל והיינו כשראשו בין ברכיו, ולכן לא היה מוטל גוף המת במרכז המערה אלא בצידו (בלבד).

וכן דע דבשטח זה גופא לא נמצא שום הוכחה אפילו שעכ"פ חלק ממקום זה שימש לביה"ק, שהרי מתוך כל המערות שבשטח שזהו למעלה משישים מערות לא מצאו עצמות רק בששה מערות, ואותם ששה היתה כל אחת מהם מרוחקת מהשאר יותר מכ' אמה, והדין הוא שאין מחזיקין מקום לביה"ק רק כשמוצאים לכה"פ ג' מערות הסמוכין זל"ז שקבורים בהם מתים (שאיזו הדין הוא שמחזיקין שזהו ביה"ק וצריך לבדוק בתוך כ' אמה סביב המערות, אם אין קבורים שם מתים).

וביותר, דגם באותם מערות שמצאו עצם או איזה שברי עצמות עדיין אין זה מוכח ממערה זו גופא שנקברו כאן מתים, דשפיר יכול להיות שרוחות וגשמים סחפו למערה עפר ממקום אחר שבו היה מעורב איזה עצמות ואין כלל ראיה שקברו במקום זה. (וכמו שבצפת כשעשו כביש סמוך לבית הקברות מצאו שם כמה עצמות, והיינו שרוחות וגשמים סחפו עפר מהביה"ק לשם עם יחד עם כמה עצמות). ובפרט שבנד"ד כל המערות שבשטח (מלבד המערה השלישית שחתום פתחה באבן גולל) היו מלאים לגמרי בעפר דחוס ולא היה כלל ריווח אויר במערה, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ שפיר י"ל שלא נקברו כאן מתים, אלא העצמות באו מבחוץ יחד עם העפר שנכנס למערה, (ובפרט שבאחת או אפ"י בשתיים מהמערות, היו מונחות העצמות בעפר שבחלקו העליון של חלל המערה שזה מוכח בבירור שאי"ז עצמותיו של מת שנקבר על קרקעית המערה אלא זהו עצמות שבאו מבחוץ). וא"כ כל ההוכחה להחזיק שמערות אלו שימשו לקבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים מצאו מערות מסוג זה שקבורים בהם מתים, ולכן כ"ש שאין לחשוש שזהו קברי ישראל וכדביארנו לעיל בהגה (אות טז:).

ומה שאוסרי החפירות פירסמו שיש אבן שסותם המערות ומזה מוכח שזהו מערות קבורה שסתום באבן גולל, הנה לדעתי מערה הסתומה באבן אין שום הוכחה שהאבן זהו אבן גולל דמערות קבורה, שברור דאף אם היה מערה ששימשה לאוצר יין וכיו"ב ג"כ היו סוגרים פתח המערה באבן לשמירה מבע"ח וכדו'. ומה עוד שעיקר הדבר אינו נכון, שלעת עתה אחר שכבר סיימו לבדוק כל הפירים שבשטח "בנין שלם" עדיין לא מצאו אלא מערה אחת שחתום פתחה באבן גולל (שזהו המערה השלישית מתוך הששה מערות שהיתה זו מערה קטנה שהיו בה עצמות אדם מבוגר שא"א לומר שהמת הושכב בה כדרכו וע"כ שזה מת עכו"ם) אבל בכל שאר המערות אזי או שהאבן עמד בצד פתח המערה, או שהיה אבן שלא סתם כל חלל הפתח כבמערות קבורה בעלמא שבהם האבן סותם כל חלל הפתח.

ודע, דממה שבכמה מערות יחידות כן נמצאו עצמות, נסתר טענת האוסרים הנ"ל שאם לא ימצאו עצמות זהו משום שלאחר כ"כ הרבה שנים כבר נרקבו העצמות ונמוחו לאבק, שהרי כאן מצאו במערות שבשטח זה שכן נשאר שם עצמות, ועל כרחך שהמתים שנקברו באותה תקופה שהשתמשו במערות אלו, עדיין לא נתפוררו עצמותיהם לגמרי וא"כ על כרחך

שבאותם מערות שאין שם עצמות או שלא נקברו שם או שנקברו ופנו כב. [ואפילו המערות שנמצאו שם עצמות ספורות יש לצדד שאי"ז משום שכל שאר העצמות נרקבו ונהפכו לאבק, אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוה לגמרי ונשאר שם איזה עצמות ספורות].

ודע עוד, שכיון שברוב רובא דהמערות לא מצאו כלל עצמות, כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק שאין זה מסתבר לי שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, ויותר נראה לי שמערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה, וכנראה שבאותה תקופה שהשתמשו במערות מסוג זה, לא היו מקצים קרקע מיוחדת לשמש לקבורת מתים, רק סמוך לשאר המערות שהיה עושה אדם לצרכיו (כלאוצרות יין ושמן) היה עושה גם מערה לקבורת מתו, ולכן סמוך לכל שאר המערות הריקניות (שלדידי מסתבר ששימשו לאוצר וכדו') נמצא גם מערה שקבור בה מת. [ואפי' אם רק אין לנו ודאות שזהו מערות קבורה ואינו אלא ספק, ג"כ יש לנו לומר דמספק מעמידין אותו בחזקתו דמעיקרא, והיינו דכיון דמתחילת הבריאה כשנוצר קרקע זו ודאי לא היה קבור כאן מת, לכן אם יש לנו ספק אם אח"כ נשתנה וקברו מת בקרקע זו, מוקמינן אחזקתו דמעיקרא, ואמרינן דלא נקבר כאן מת וכפי שהיה מעיקרו, (עיין פמ"ג סי' ק"ה (משב"ז סק"ג) שדן בדין אם מעמידים אחזקה דמעיקרא כשנולד ריעותא)]. אבל כיון שהמומחים חולקים עלי ולדעתם מסתבר שמערות אלו שימשו לקבורה וכמו שמצאנו בשאר מקומות שמערות מסוג זה שימשו לקבורה, ומה שנמצאו ריקניות זהו משום שהדורות שלאח"כ רצו להשתמש במערות ופינו המתים משם, לא רציתי לצרף זאת אפי' לסניף להתיר¹⁶.

¹⁶ והנני להעתיק כאן המכתב ששלחתי לגאב"ד דעיה"ק שליט"א אחר שמצאו מת שראשו בין ברכיו (קודם שנסתיים בדיקת כל המערות וכו') וז"ל

קבלתי מכתבו ואודיע לו המעב שיבין עמדותי שאין נדנד ספק שאינם קברי יהודים בבנין שלם.

בדקו ע"פ חזרתי לערך חמישים בורות חלקם עם מערות וחלקם בלי מערות, בדקו עד חסלע בדקדוק רב ולא מצא מאומה. בארבע מערות נמצאו עצמות, בשנים מהם לא היה ברור החזק המערה רחב שאפשר להכניס בהם מת מושכב כדרכו, ובמערה הגדולה מצא כלי מנחות שמעיד שזה של עכו"ם. ובסוף מצא אחד ניכר ועראה ראשו בין ברכיו כפי הנחוג בגויים, והרגליים מקופלות בעורה בבורה.

התקשרו מיד עם המומחה המפורסם הרב זלמן קורן נ"י ובא ומצא מיד שזה ראשו בין ברכיו, וקראו אותי ובאתי וחזרא לי ואישרתי הדברים שראיתי בעיני.

ומעבשיו מה שטוענים שאחרי כ"כ הרבה שנים אין מקום לבדיקות, שהעצמות לא מתקיימים, נסתר מיניה וביה שמצאנו עצמות של גויים.

ולמעלה מעשרה משגיחים יר"ש ראו ומאשרים המעב הנ"ל.

ומה שטוענים שיקלו בזה בבתי קברות שלנו בחו"ל או שאפילו אחד פינוי נשאר רוח הטומאה לדברינו נמצא קברים בודדים ואין להם שם בית קברות.

ולדעתי כל השופט צדק יודה שאין חשש, וכל דבריו אך ורק במקומות שנבדקו ע"י שליחיו, ובראשם הרב אברהם נחמני ששימש שנים הרבה כמשגיח מטעם ביד"צ העדה החרדית.

ולדעתי הדברים פשוטים ואין צורך בזה לדיון, וכת"ר יודיע לבי"ד שחזרו בדבר שידע המעב.

ולענין השטח השייך ל"גבעת ירושלים" שבמתחם גולובנציץ הנה כעת עדיין לא גמרו לבדוק כל המערות ולכן לא אכתוב כאן מזה.

ודע דכל דברינו להתיר לכתחילה לפנות ולחפור הוא רק בשטחים שנבדקו על ידינו, אבל באותם שטחים שלא נבדקו עדיין לא התרתי!

מה נמצא בבדיקות שנערכו ע"י שלוחי הבד"ץ באלול תשע"ב

ורצוני להעיר שגם בבדיקה שנערכה ע"י שלוחי הבד"ץ (אלול תשע"ב) בג' מערות, לא נמצא כלל שום הוכחה שזהו מערות קבורה.

דהנה במערה הראשונה שבדקו מצאו ב' עצמות אחד בגודל 17 ס"מ והשני בגודל 13 ס"מ והיו מונחות אחת מול השניה ועוד היה שם 2 עצמות אחת בגודל 8 ס"מ והשניה בגודל 8 ס"מ. ובמערה השניה, מצאו שתי חתיכי עצמות אחת בגודל 2.5 ס"מ והשניה בגודל 3 ס"מ, ובמערה השלישית נמצאו 4 שברי עצמות אחת בגודל 3.5 ס"מ והשאר בגודל שתי ס"מ, אבל שלד אדם או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין של המת לא נמצאו בכל הג' מערות.

והנה בכל הג' מערות אין שום הוכחה שזהו מערות קבורה, דמלבד מה שהארכיאולוג שהשתתף בבדיקת המערות הסתפק על כל העצמות שנמצאו אם הם עצמות אדם או עצמות בהמה, (וכן סיפרו לי שמצוי בהרבה חפירות שמוצאים חתיכי עצמות קטנים כאלו ומשליכים אותם שתולים שהם עצמות בהמה), הנה מלבד כן כבר ביארנו לעיל שאפי' אם נניח שהם בודאי עצמות אדם, הלא עדיין אינו מוכח שעצם זו נקברה שם מעיקרא, דודאי יתכן שנגרר לשם ע"י סחף של גשמים או רעידת אדמה וכיו"ב, ובפרט שהרי כל הג' המערות שנבדקו היו המערות מלאים בעפר שנתמלא במהלך אלפי השנים ע"י סחף וכיו"ב, וא"כ שפיר יכול להיות שיחד עם כל העפר שנסחף לשם נסחף עמו גם כמה שברי עצמות קטנים ונצמדו אף לקרקע במהלך השנים ופשוט, ואין זה מוכיח כלל שמערות אלו שימשו לקבורה.

ודע דמה שאמר אחד מראשי האוסרים בדרשה בחו"ל ד"ממצאו במערה אחת מת מושכב כדרכו, ואף שראו רק את הרגלים, והשאר היה מכוסה בעפר, אבל די לראות את הרגלים כדי לדעת שזה מושכב כדרכו", (ורצה לומר דמה שמצאו שתי עצמות במערה הראשונה שהיו מושכבים אחת מול חברתה זה מראה שהמת היה מונח באופן של מושכב כדרכו), הנה הדבר שקר גמור בין מבחינת ההלכה בין מבחינת המציאות, והיינו דמלבד מה דאין שום הוכחה שאותם שתי עצמות זהו עצמות אדם ולא של בהמה, ואדרבה כפי שהעידו לי הרי כששלחו צילום מהעצמות לאחד מגדולי האנתרופולוגים (העוסקים במחקר העצמות) אמר שודאי שזהו עצמות בהמה¹⁷, וכן סיפר לי יהודי חרדי מומחה שכשראה התמונה ראה

¹⁷ וכן העידו לי שפר' מארצה"ב שהוא יהודי שותו"מ ומומחה גדול לרפואת העצמות ראה התמונה ואמר שאין יכול להיות שזה עצמות אדם אא"כ זהו אדם שהיתה לו מחלה נדירה ביותר.

מיד דאותם שתי עצמות שהיו מונחות אחת מול השניה, לא היה כלל אותו סוג עצם והיינו שלא היו שניהם עצם מחלקו העליון של רגל או שניהם מחלקו התחתון של הרגל, דנימא דמהא דמושכבים שתי עצמות זהות אחת מול השניה, הרי"ז מוכח שהיו רגלי המת מופשטות (וכתנוחת מת המושכב כדרכו) ועצם אחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, אלא האמת היא דאותם שתי עצמות אחת מהם אף אם היא עצם רגל של אדם ברור שיהא עצם מחלקו העליון של הרגל, והשניה אינה מן החלק העליון (שבו בין אצל אדם ובין אצל בע"ח יש חלק לחיבור לשאר השלד) אלא היא עצם מאמצע הרגל (בין אם מדובר בבע"ח ובין אם מדובר באדם), ולכן פשוט שכשמונחות אלו שתי העצמות אחת מול השניה אין מכאן אפי' סרך הוכחה שהיו רגל המת מופשטות וכתנוחת מת מושכב כדרכו. ומה עוד דאין שום הוכחה שאלו שתי העצמות זהו של מת שנקבר כאן רק יכול להיות שבאו מבחוץ עם סחף העפר וכנ"ל.

אמנם מלבד כל זאת, הנה אפי' אם האמת היתה כדברי האוסר שהיה זה אותו סוג עצם ואחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, מ"מ עדיין אין מכאן שום הוכחה על מת מושכב כדרכו, שחז"ל אמרו המוצא מת מושכב כדרכו הרי"ז ישראל, נתכוונו שמצא שלד מת ולא כשמצא שתי עצמות רגלים, דאף אם נימא דזהו הוכחה דנקבר כאן מת דרגליו מופשטות, מ"מ עדיין אי"ז מוכח שהושכב כדרכו, דיכול להיות שהשכיבו יושב ברגלים מופשטות.

תמיהה על הרבנים שמחפשים כל טעמיהם לאסור החפירות

ותמהני על האוסרים דאפי' אם לדידהו אי"ז פשוט כדברינו להתיר לכתחילה לפנות ואח"כ לחפור, מ"מ עכ"פ הו"ל לטרוח ולחזר אחר צדדים להתיר, וכמו שאנו רואים בכל ספרי גדולי הפוסקים שכשבא שאלה לפנייהם בדבר הנוגע להפסד מרובה היו מחפשים צדדים להתיר, (וידוע מש"כ הש"ך בהנהגת הוראות איסור והיתר (יו"ד סי' רמ"ב) שבהפסד מרובה מקילין לסמוך על היחיד נגד רוב הפוסקים, וכן מקילין לסמוך על הקטן נגד הגדול ממנו בחכמה ובמנין). וכאן תמהני שאין לך הפסד מרובה כמוהו, ומ"מ יש מהאוסרים שטורחים בכל כוחם למצוא כל מיני טעמים כדי לאסור הפינוי.

וכל האוסר כאן לוקח ע"ע אחריות גדולה על גרימת צער והפסד גדול שלא כדין ליותר משמונה מאות משפחות שרובם חיים בדוחק ובעוני. ובמקום שמדמין לחשוש לאיזה חששות רחוקות שיגרם חיטוטי שכבי במקומות אחרים, היה להם לשקוד לתקנת עם ה', שלמעלה משמונה מאות משפחות שרובם חיים בדוחק ובעוני לא יצטרכו להוציא סכום רב מכיסם לבנות הכיפין, ובודאי שרצונו ית' שנפסוק עפ"י משפט ההלכה בלבד ולא לערב שיקולי קנאות וכדו' ועי"ז יתקדש ש"ש¹⁸.

¹⁸ והנה החמרנו הרבה יותר ממה שמסתבר שחייבין מדינא, וכמו שביארנו לעיל דמעיקר דינא היה די בהוכחות בידנו שהם עכו"ם להתיר לחפור מיד כל השטח כרגיל ולהתחיל מיד בבניה, ולא לחשוש כלל וכלל שהם קברי ישראל, ובפרט שע"י בדיקת הפירים מתעכב הבניה בכמה חדשים ונגרם נזק למאות משפחות החיים בדוחק ובעוני שצריכים להוציא כל חודש אלפי שקלים כדי לשכור דירה עד שיושלם הבניה, אבל

כדי להורות הוראה כזו צריכים אנו לגדולי תורה תקיפי קדמאי, אבל אני בענייני איני יכול ליקח ע"ע אחריות להקל כ"כ, ולכן החמרתי לצאת מכל חשש ובדקנו המערות, והמערות שנמצא בהם עצמות פינו העצמות יחד עם עפר המערה לקבורה במקום אחר.

אבל אף שהחמרנו הרבה יותר ממה שנראה שצריך מעיקר הדין, מ"מ קבוצה קטנה שקורים לעצמם "קנאים" פירסמו על המתירין כתבי פלסטר וכינויי גנאי, ואף שמלבישים עצמם באיצטלא של הלכה שכאילו ע"פ הלכה אסור לפנות, אמנם האמת הוא שאינם מעוניינים כלל לירד לעומקה של הלכה ולחקור אם עפ"י הלכה מותר לעשות כן או לא, רק כיון שלדעתם עפ"י "קנאות" אסור לעשות כן, לכן לוחמים בכל כוחם ובכינויי גנאי ונדויים וקללות וגידופין למנוע הפינוי והחפירות, והגדילו לעשות שמפרסמים שקרים ככל העולה על רוחם וכגון שרואים שם הרבה גולגולת ושלדים במערות, וטוחנים עצמות, וראו מת מושכב כדרכו וכהנה וכהנה, וסילפו תמונות כדי להטעות הציבור להאמין לשקריהם, ומה עוד שהרחיקו לכת שיש מהם שפנו לערכאות בלא שום הוראת היתר מבי"ד וחיללו ש"ש, ומבזים ויורדים לחייהם של רבנים ואדמו"רים שאינם הולך בדרכם. (ואין שום היתר למה שאנשי האוסרים התאספו בהמון עם לומר תפילת הגר"ח פאלג'י, שתיקן נוסח להתפלל שתקצצנה ידיהם של הנכרים החופרים בבתי קברות, ואותם אנשים אמרו תפילה זו על יהודים שומרי תורה שעשו כן לאחר שקיבלו הוראת היתר, דאף אם נימא שטעו בהלכה ואסור לפנות ולרוקן המערות, מ"מ בודאי לא הותר לקלל אדם הטועה בדין). ועל הכל יביאם אלוקים במשפט, ואין העולם הפקר. וכל מי שיש בו ריח תורה יתרחק מדרך זו שזהו רק קנאות מדומה, ואם יצליחו בדרכם עתידה ח"ו תורה שתשתכח מישראל, שיווצר מצב ששאלות בהלכה אין נקבע עפ"י הוראות רבנים ובמ"מ מש"ס ופוסקים, רק ע"י הפגנות ומחאות ח"ו, השי"ת יחזירם בתשובה שלימה לפניו בקרוב אכ"י.